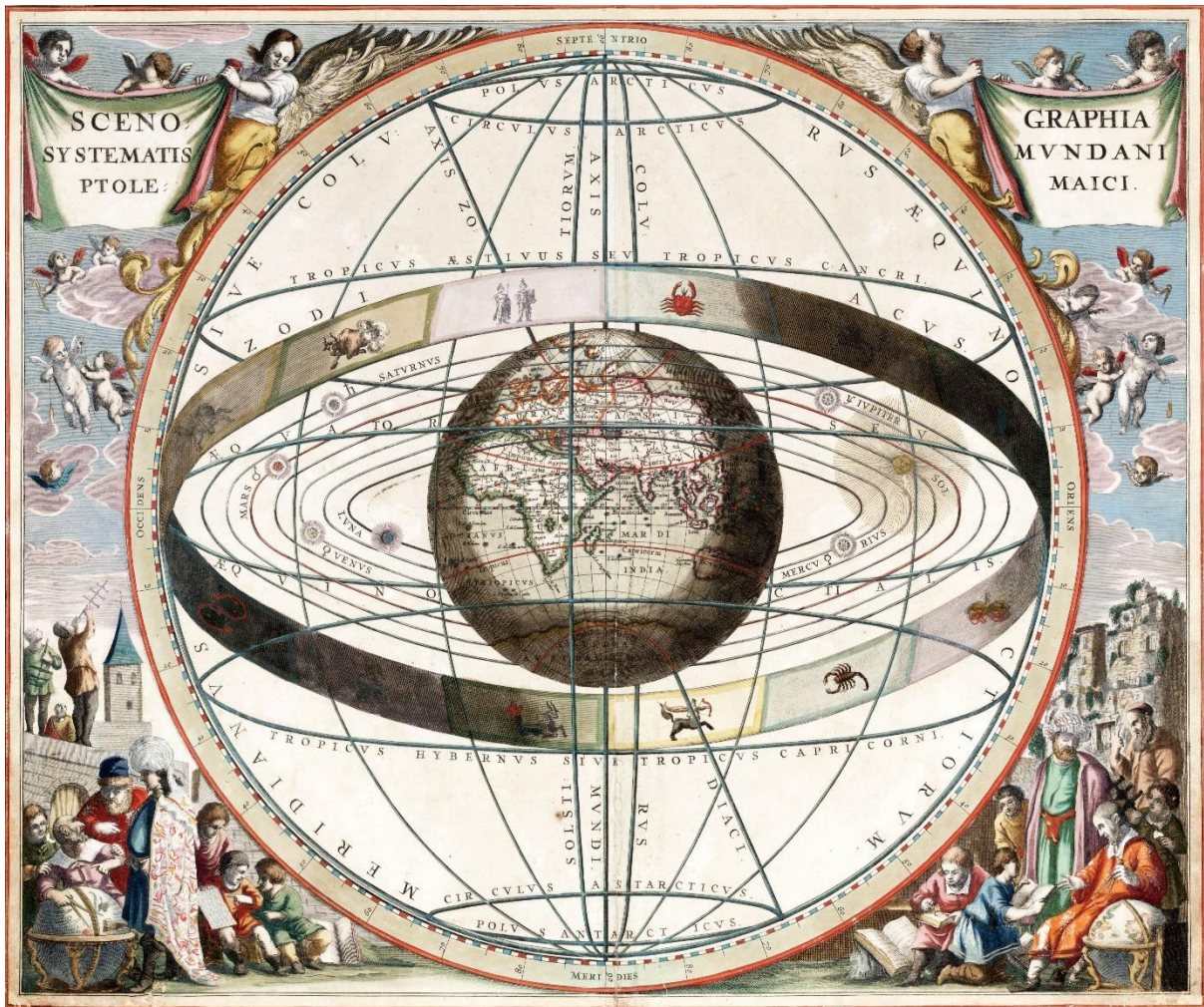

Hoe stoïsch is Manilius?

Een evaluatie van de filosofie achter Manilius' *Astronomica*.

Bachelorscriptie GLTC

Door: Thomas Pijnaker (s4762827)
Onder begeleiding van: Dr. ir. F.A. Bakker
Aantal woorden: 10.629

Afbeelding voorblad:

Johannes van Loon (c. 1611 – c. 1686), 'Scenographia systematis mvndani Ptolemaici,'
ets van een tweesferenmodel ter illustratie van de 'Harmonia Macrocosmica' van
Andreas Cellarius.

Via: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Cellarius_ptolemaic_system_c2.jpg
Geraadpleegd 31 mei 2021, 18:48.

Voorwoord

Toen ik een jaar of zeven was, kreeg ik een stuk educatief speelgoed over ons zonnestelsel en las ik een boek (voor kinderen, uiteraard) over sterrenkunde. Ook weet nog hoe ik met verwondering om me heen keek bij Space Expo. Het moge duidelijk zijn: al van kinds af aan heb ik een grote interesse voor de sterren, de planeten en de werkingen van het universum. In de loop van mijn tienerjaren kwam daarbij een groeiende interesse in waarzeggerij, voorspellingstechnieken en de emotionele invloed ervan op het individu. Toen ik bij een college in de reeks Epiek en Leerdicht dus voor het eerst hoorde over het astronomisch-astrologische leerdicht van Manilius, wist ik dat ik dat werk tot mij moest nemen. Voeg daaraan een collegereeks over creationisme en teleologie toe en voilà, ik had een scriptieonderwerp te pakken dat goed bij mij paste.

Het schrijfproces van de scriptie was intens, maar, achteraf toegegeven, erg bevredigend. Ik had het alleen dan ook niet gered. Allereerst gaat uiteraard mijn grote dank uit naar dr. ir. Frederik Bakker, mijn scriptiebegeleider. Niet alleen heb ik inhoudelijk veel aan hem te danken door de sessies waarin wij hebben gespard over allerlei filosofische gedachten, maar ook ben ik hem dankbaar voor de nodige bemoedigende woorden toen ik enige tijd twijfelde aan mijn onderwerp. Verdere morele steun heb ik te danken aan mijn ouders, die gedurende mijn hele studententijd (hoe lang deze ook mocht duren) toch een oogje in het zeil bleven houden, mijn opa, die me al sinds ik naar groep 1 van de basisschool ging regelmatig aanspoorde een universitaire studie na te streven (we zijn er, opa!), en mijn vriendenkring, in het bijzonder Dylan Bredeveld, Nils Lommerde, Merit Koudijs en Iris Meekes, bij wie ik altijd eventuele frustraties of vermoeienissen kwijt kon, die me regelmatig aanspoorden de vaart erin te houden en met wie ik regelmatig even een idee of twee over en weer kon kaatsen. Zonder de steun en/of input van elk van jullie had deze scriptie er nog niet gelegen en had ik niet zó tevreden kunnen zijn met het resultaat.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	<u>5</u>
1.1. MANILIUS; BIOGRAFISCH MATERIAAL	5
1.2. DE ASTRONOMICA	5
1.3. DE STUDIE NAAR MANILIUS	7
1.4. STATUS QUAESTIONIS	7
1.5. DOEL, VRAAG EN METHODE VAN DE SCRIPTIE	9
2. Astrologie	<u>11</u>
2.1. DE ONTWIKKELING VAN DE ASTROLOGIE	11
2.2. DE LITERAIRE ASTROLOGISCHE TRADITIE TOT AAN MANILIUS	12
2.3. DETERMINISME	15
2.4. CONCLUSIE	20
3. Astronomie en Fysica	<u>21</u>
3.1. DE ASTRONOMISCHE TRADITIE TOT MANILIUS	21
3.2. KOSMOGONIE	24
3.3. MANILIUS' WERELDBEELD	30
3.4. CONCLUSIE	33
4. Theologie	<u>35</u>
4.1. GODDELIJKE MACHTEN BIJ MANILIUS	35
4.2. DE ROL VAN HET GRIEKS-ROMEINSE PANTHEON	43
4.3. HET DOEL VAN MANILIUS' THEOLOGIE	45
4.4. CONCLUSIE	46
5. Ethiek	<u>47</u>
5.1. DE VERZOENING TUSSEN VOORBESTEMMING EN VRIJE WIL	47
5.2. DE VERZOENING TUSSEN DETERMINISME, WELWILLENDHEID EN HET KWADE	51
5.3. CONCLUSIE	53
6. Conclusie	<u>54</u>
6.1. SAMENVATTING	54
6.2. BEANTWOORDING VAN DE ONDERZOEKSVRAAG	54
6.3. REFLECTIE OP EN AANBEVELINGEN VOOR HET ONDERZOEKSVELD	55
Bronnen en verwijzingen	<u>57</u>

1. Inleiding

Deze bachelorscriptie betreft het debat omtrent de filosofische achtergrond van Manilius' *Astronomica*. In de scriptie zal thematisch geanalyseerd en geëvalueerd worden in hoeverre Manilius op basis van zijn *Astronomica* als overwegend stoïsche dichter kan worden gezien.

1.1 MANILIUS: BIOGRAFISCH MATERIAAL

Over het leven van Manilius weten we bijna niets. Uit Plinius is een zekere Manilius van Antiochië bekend, die hij de 'vader van de sterrenkunde' noemt, die rond 90 v.o.j. als slaaf naar Rome werd gehaald.¹ Tenzij deze Manilius zich op een leeftijd van 120 nog kon toeleggen op het schrijven van een leerdicht, is het niet dezelfde. We kunnen namelijk het jaar 9 o.j. als *terminus post quem* bepalen voor boek 1 en 14 o.j. voor boek 4.² Wel is de mogelijkheid overwogen dat onze Manilius een zoon is van Manilius van Antiochië, maar ook dat is onwaarschijnlijk.³

1.2 DE *ASTRONOMICA*

Het enige overgeleverde werk van Manilius draagt de naam *Astronomica*, mogelijk een verwijzing naar de *Georgica*, het leerdicht van Vergilius. Het is geschreven in dactylische hexameters en bestaat uit vijf boeken.

Boek 1 begint met een lang prooemium waarin Manilius de hemel, de keizer en de goden prijst; met name prijst hij Mercurius, die de astronomie en astrologie bij de mensen bracht, kunsten die het leven van de mensen verrijkt hebben. Manilius vervolgt met een uiteenzetting over de kosmogonie, het ontstaan van de kosmos. Hij haalt verschillende theorieën kort aan en weidt uit over een kosmologie gebaseerd op de theorie van de vier elementen. Het boek gaat verder over de sterrenbeelden,

---

¹ Plinius Maior, *Naturalis Historia* 35.199.

² *Astr.* 1.898 ff. noemt de Slag bij het Teutoburgerwoud (9 o.j.) als recente gebeurtenis. Uit 4.548 ff en 4.773 ff blijkt dat Tiberius aan de macht is en het stekje heeft overgenomen van Augustus, die stierf in 14 o.j.

³ Goold (1977), p. xi.

geordend in groepen, de planeten en de banden waarlangs alle hemellichamen zich bewegen.

Boek 2 begint met een nieuw prooemium over hexametrische poëzie vanaf Homerus tot aan zijn eigen tijd. Dan begint Manilius pas echt met zijn relaas over astrologie. Hij beschrijft eigenschappen die kenmerkend zijn voor de tekens van de dierenriem. Hij vervolgt met een uitgebreide wiskundeles over de manier waarop de sterrenbeelden in groepen van twee, drie, vier en zes samenwerken of elkaar tegenwerken. Vervolgens brengt Manilius in een digressie elk van de twaalf sterrenbeelden in verband met een Olympische god en met een deel van het menselijk lichaam. Hij legt daarna meer verbanden tussen de sterrenbeelden. Voordat Manilius het boek afsluit met een persoonlijke noot aan leerlingen in het vak en een les over hoe iedereen naar dezelfde hemel kijkt, volgt een ingewikkeld stuk wiskunde over de *dodecatemoria* en de significantie van het nogmaals in twaalf stukken verdelen van elk twaalfde deel van de dierenriem.

In het prooemium van boek 3 haalt Manilius nogmaals zijn originaliteit aan. Het eerste deel van de rest van het boek gaat achtereenvolgens over de aspecten in ons leven die beïnvloed worden door de stand van de sterren, hoe we kunnen bepalen 'onder welk teken van de dierenriem' die aspecten zich voor ons bevinden en hoe we daar vervolgens een horoscoop uit kunnen trekken. De rest van het boek gaat over andere invloeden uit de hemel op onze levens, over hoe de lengte van ons leven wordt bepaald door het hemelse en over de veranderingen die plaatsvinden wanneer elk van de vier seizoenen overgaat in het volgende.

Met het prooemium van boek 4 geeft Manilius zijn inbreng in een discussie over de verzoening tussen voorbestemming en vrije wil. Hij vervolgt met zijn astrologische handleiding over de invloed van de stand van de sterren op ons karakter. Vervolgens komt Manilius met nog een wiskundige verdeling van de dierenriem, elk sterrenbeeld in drie, waarmee de macht van elk sterrenbeeld wordt verdeeld. Elk sterrenbeeld heeft daarnaast tekortkomingen die de dichter kort uiteenzet. Voordat Manilius aan het

eind van het boek de hemelse sferen verbindt met onze wereld, zet hij uiteen hoe de wereld naar zijn beschouwing in elkaar steekt.

Het verhaal zou daar moeten eindigen, zo geeft Manilius zelf toe in het prooemium van boek 5, dat hij er toch nog achteraan heeft geschreven. De dichter wil zijn werk vervolledigen met een verkenning van de invloeden van sterrenbeelden buiten de dierenriem en de planeten op ons bestaan. Er volgt een grote lacune in de tekst. Inhoudelijk weten we dat deze ging over de verschillende magnitudes van invloed die verschillende sterrenbeelden uitoefenen. Manilius eindigt met de verering van de sterrenhemel als, zoals Goold het stelt, 'het gemenebest van het hemelse.'

1.3 DE STUDIE NAAR MANILIUS

Het bestuderen van zowel Manilius als zijn *Astronomica* is geenszins vanzelfsprekend en is slechts toebedeeld aan een beperkte groep geïnteresseerden. De namen van zowel dichter als werk zijn relatief obscure namen binnen de wereld van de klassieken. Sterker nog, als het werk niet overgeleverd was, hadden we waarschijnlijk van het bestaan van geen van beide geweten.⁴ Daarbij komt dat het bestuderen ons niet makkelijk wordt gemaakt vanwege de hoge mate van corruptie van de stylistisch lastige tekst, de uitermate specialistische inhoud en Manilius' gewoonte om in woorden weer te geven wat wij liever in tekeningen, tabellen of schema's zouden zien.⁵ De wetenschappers die het desalniettemin op zich hebben genomen de *Astronomica* te onderzoeken, hebben dat gedaan vanuit verschillende invalshoeken; filologisch, theologisch, socio-politiek, maar vooral filosofisch.

1.4 STATUS QUAESTIONIS

De algemene consensus over de filosofie achter de *Astronomica* lijkt te zijn dat Manilius voornamelijk de ideologie van de Stoa aanhangt. Dit komt ongetwijfeld deels voort uit het aan zowel de Stoa als aan astrologie inherente determinisme. Ook speelt mee

---

⁴ Goold (1977), p. xi.

⁵ Goold (1977), p. vii.

dat passages uit het werk gezien kunnen worden als kritiek op of weerlegging van Lucretius' epicureïsche leerdicht *de Rerum Natura*. Manilius kreeg een reputatie als 'stoïsche dichter' of de 'stoïsche tegenhanger van Lucretius' die grip lijkt te krijgen vanaf Lühr 1969 en Reeh 1973 en tot uiting komt in de mate waarin wetenschappers Manilius' stoïciteit voor waar aannemen.⁶

De meningen in recenter onderzoek zijn echter verdeeld. Sommige wetenschappers zijn er nog steeds heilig van overtuigd dat Manilius een leerdicht heeft geschreven om de stoïsche filosofie te vertegenwoordigen. Onder hen zijn George Goold, de editor van de Loeb-editie, die hem typeert als stoïsch controversialist en tegenhanger van Lucretius,⁷ en Ilaria Ramelli, die de Stoa verweven ziet in alle aspecten van het werk; programma, theologie, taalgebruik, ethiek etc. en stelt dat Manilius sterk in de stoïsche traditie is verweven.⁸

Helemaal aan de andere kant van het spectrum vinden we Alexander MacGregor. Hij stelt dat het werk als geheel alles behalve stoïsch is. Zeer zeker neemt Manilius een aantal dogmatische ideeën aan die ook binnen de Stoa gelden,⁹ maar, zegt MacGregor, ook veel ideeën waar geen stoïcus het mee eens zou kunnen zijn.¹⁰ Manilius is het volgens hem ook veel eens met de stoïsche filosoof Posidonius, maar alleen als die zich buiten de grenzen van de Stoa begeeft. Als we echter over de breedte kijken, mogen we Manilius inhoudelijk niet zien als stoïsch. Tot welke school Manilius zich wel zou scharen, was niet MacGregors onderzoeksdoel,¹¹ hoewel hij suggereert dat Manilius op basis van niet alleen inhoudelijke, maar ook stilistische gronden goed een Pythagoreeër, Academicus en/of Platonist zou kunnen zijn.¹²

Aan dezelfde kant van het debat kunnen we, zij het in mindere mate, Matthew Dickie plaatsen. Ik zeg in mindere mate, ten eerste omdat Dickie niet het werk als

---

⁶ Voorbeelden zijn o.a. Green (1973), Lapigde (1987), Volk (2002).

⁷ Goold (1977), p. xv.

⁸ Ramelli (2014), p. 161.

⁹ MacGregor (2005), p. 46.

¹⁰ MacGregor (2005), p. 47.

¹¹ MacGregor (2005), p. 47.

¹² MacGregor (2005), p. 65.

geheel behandelt, maar zich toespitst op de zeer beperkte, doch controversiële passage 1.91-4 die over wonderen en magie gaat, ten tweede omdat Manilius er volgens Dickie in deze regels een *meer* epicuristische dan stoïsche visie op nahoudt, maar het centrale idee in zekere zin gedeeld werd door beide scholen.¹³

Robert Colborn ziet in de *Astronomica* overwegend veel stoïsche invloeden en Manilius is de Stoa dus veel verschuldigd.¹⁴ Hij zou Manilius echter, mede omdat hij veel nieuwe ideeën ter tafel brengt, ook niet typeren als stoïcus, maar eerder als eclecticus.¹⁵ Sterker nog, Manilius is volgens hem een astroloog boven alles en hij zou de ideeën van Stoa inpassen in zijn werk waar dat hem uitkwam om zijn astrologie te verdedigen.¹⁶

Andere wetenschappers hebben een enigszins gematigd standpunt. Katharina Volk, een, zo niet *de* expert op het gebied van Romeinse didactische poëzie, omarmt het idee dat de ideeën van de Stoa zo prevalent waren in Manilius puur om het feit dat die ideeën prevalent waren in de toentijdse maatschappij.¹⁷ In een eerder werk lijkt zij ook te suggereren dat Manilius de ideeën van de Stoa in zijn leerdicht verwerkt voor zijn intellectuele duel met Lucretius.¹⁸ Matt Neuburg merkt ook dat stoïsche ideeën vaak terugkomen, maar stelt dat Manilius die ideeën vooral inzet in zijn rol als leraar.¹⁹ Hij verklaart de prevalentie ook door de natuurlijke aantrekkingskracht tussen de Stoa en de astrologie. Beiden vinden het echter te ver gaan om Manilius te betitelen als stoïcus.

1.5 DOEL, VRAAG EN METHODE VAN DE SCRIPTIE

Het doel van deze scriptie is het debat rond de filosofie achter Manilius' *Astronomica* te evalueren en, wellicht, richting te geven. In plaats van te kijken naar een algemeen

---

¹³ Dickie (2002), p. 457-8.

¹⁴ Colborn (2015), p. 14.

¹⁵ Colborn (2015), p. 12.

¹⁶ Colborn (2015), pp. 25, 52.

¹⁷ Volk (2009), pp. 226-34.

¹⁸ Volk (2002), p. 219 ff.

¹⁹ Neuburg (1993), *passim*, vooral p. 276

geheel, wordt een thematische aanpak verkozen. De algemene leer van alle filosofische scholen, ook die van de Stoa, laat zich immers onderverdelen in verschillende filosofische thema's en door een thematische aanpak te verkiezen, kunnen we gericht naar diepgang werken. Om het huidige debat zo veel mogelijk te omvatten, zijn de thema's die ter behandeling staan de tradities waarin Manilius zichzelf plaatst, astrologie, astronomie (waarbij ik ook fysica zal betrekken), theologie en ethiek. Deze thema's zijn ook de hoofdonderwerpen van discussie in het debat.

De behandeling van elk thema zal bestaan uit enkele onderdelen. Voor elk thema zal ik beginnen met een uiteenzetting van de te behandelen aspecten. Vervolgens komen voor elk aspect in ieder geval de argumenten voorbij die op dat thema vóór respectievelijk tegen een stoïsche zienswijze pleiten. Een *close reading* van relevante passages uit de *Astronomica* zal uitwijzen uit welke filosofische stroming(en) Manilius zijn ideeën haalt. Ik raadpleeg daarbij de filosofische handboeken van Sellars en Adamson (zie bibliografie). Uit de *close reading* zal ook een evaluatie voortvloeien van welke argumenten op basis van de tekst sterker zijn. Voor zover nodig of nuttig zal ik bij de thema's achtergrondinformatie verschaffen. Elk thema zal worden afgesloten met een deelconclusie. In de algemene conclusie worden alle bevindingen afgewogen en tracht ik mijn onderzoeksvraag te beantwoorden. Deze luidt: 'In hoeverre mogen we Manilius' *Astronomica* op basis van de tekst een stoïsch gedicht noemen?'

Daarbij moet benoemd worden dat geenszins een sluitend antwoord verwacht kan worden op de vraag welke smaak filosoof Manilius is. Niet alleen biedt een bachelorscriptie daarvoor te weinig ruimte, maar ook staat het bronmateriaal dat wij hebben, zowel van Manilius en zijn leven als van de bronnen waaruit Manilius zelf inspiratie zou hebben geput, ons niet toe volledig conclusief te zijn. Wel beoog ik met deze scriptie verschillende kanten van het debat weer op gelijk niveau te trekken en aanbevelingen te doen voor de richtingen die het debat in de toekomst kan en/of zou moeten inslaan.

2. Astrologie

Het eerste onderwerp dat we aansnijden is de astrologie. Het is het centrale onderwerp van Manilius' werk. Astrologie kunnen we definiëren als een determinatie- en voorspellingstechniek die uitgaat van de stand van de sterren en planeten. Om meer inzicht te krijgen in het onderwerp en Manilius' mogelijke bronnen en voorbeelden zullen we eerst kijken naar de ontwikkeling van de astrologie. Dit zal tamelijk uitgebreid zijn, maar biedt een nuttige basis die ook in andere hoofdstukken nog terug zal komen. Verder bekijken we de tradities waarin Manilius zichzelf plaatst, met name de astrologische traditie. Vervolgens kijken we naar hoe Manilius omgaat met de astrologie als wetenschap en tot slot bekijken we het aan astrologie inherente determinisme.

2.1 DE ONTWIKKELING VAN DE ASTROLOGIE

We weten van het bestaan en de werkingen van Mesopotamische en Babylonische astrologie. De Sumerische beschaving ontdekte de sterrenbeelden, de Babyloniërs legden gebeurtenissen in de sterren vast, vonden vervolgens correspondentie tussen die gebeurtenissen en alledaagse gebeurtenissen en bedachten manieren om daarmee voorspellingen te kunnen doen.²⁰ Het bewijs van deze vroegste astrologen is schaars en voornamelijk archeologisch-epigrafisch van aard.

Via de Perzen kwam astrologie terecht in Egypte, waar de inheemse astrologie samenvloede met de Babylonische. De Egyptenaren maakten echter weinig gebruik van astrologie tot in de Ptolemaeïsche tijd.²¹ Ptolemaeus I Soter zorgde met zijn cultureel-wetenschappelijke beleid rondom de door hem opgerichte Bibliotheek van Alexandrië voor een explosieve interesse voor horoscopie, blijkens de vertegenwoordiging van alle lagen van de maatschappij in astrologisch materiaal.²² In

---

²⁰ Holden (2006), pp. 1-3.

²¹ Holden (2006), pp. 8, 11 ff.

²² Holden (2006), p. 11. Hoewel Holden jammer genoeg niet specificeert om welke teksten het hier gaat, neem ik uit de context van zijn betoog aan dat het gaat om papyri en/of kleitabletten met gegevens van cliënten die bij een astroloog hun horoscoop opvroegen, inclusief die horoscopen.

Ptolemaeïsche tijd werd de horoscopische astrologie uitgebreid en verder gesystematiseerd. Vanaf de 1^e eeuw v.o.j. vatte ook de Romeinse elite een interesse voor astrologie op, maar er vonden geen grote technische veranderingen meer plaats vóór de tijd waarin Manilius schreef.

2.2 DE LITERAIRE ASTROLOGISCHE TRADITIE TOT AAN MANILIUS

De literaire astrologische traditie weerspiegelt slechts een klein deel van (en is dus niet geheel representatief voor) de technische ontwikkeling van de astrologie. De vroegste literaire bron die we over hebben over een soort voorspellingen is Hesiodus, die in de ‘Werken en Dagen’ een agrarische kalender opneemt waarin hij astrologische, meteorologische en agrarische verschijnselen aan elkaar verbindt. Zo valt het begin van de oogsttijd en van de ploegtijd samen met respectievelijk het op- en ondergaan van de Pleiaden. Een ander Hesiodisch²³ werk over de sterrenhemel is de *Astronomia*, dat fragmentarisch is overgeleverd. Of daar enige soort voorspellingen in voorkwamen, is daarom onbekend.

Enkele eeuwen later schrijft Plato zijn *Timaeus* en Aristoteles zijn ‘*Over de Hemel*,’ waarin beiden de sterren beschouwen als goddelijk en impliceren dat ze invloed (kunnen) uitoefenen op de mens.²⁴ Aristoteles schreef verder nog *Meteorologica* en zijn tijdgenoot Theophrastus zijn ‘*Over de Tekenen van het Weer*,’ bronnen die, evenals Hesiodus, waarschijnlijk gebruikt werden door Aratus bij het schrijven van zijn leerdicht *Phaenomena*, voornamelijk het tweede deel, de *Diosemeia*, dat gaat over weersvoorspellingen aan de hand van astronomische verschijnselen en de invloed van het weer op dieren. Het eerste deel van de *Phaenomena* is voornamelijk een beschrijving van de hemel(lichamen), dus astronomisch van aard. Dit wereldbeeld zal nog aan bod komen in een volgend hoofdstuk.

---

²³ I.e. onderdeel van het ‘Hesiodisch’ corpus, waarvan niet van alle werken zeker is dat ze van Hesiodus zijn, maar die in taal en stijl genoeg op elkaar lijken om ze voorzichtig toe te schrijven aan Hesiodus.

²⁴ Cf. Volk (2009), p. 61, n. 7.

In de Romeinse literatuur zijn er drie figuren die we moeten noemen. De eerste is Publius Nigidius Figulus, senator en geleerde. Hij schreef minstens 29 boeken *Commentarii Grammatici*, maar ook, belangrijker voor ons debat, theologische en filosofische werken, waarin hij onder andere schrijft over de voorspellingstechnieken auspicie, het aflezen van voortekens uit het gedrag van vogels, en haruspicie, waarzeggerij met behulp van de ingewanden van offerdieren. Ook schreef hij een werk waarin hij de Egyptische astrologie behandelde. Volgens Cicero had hij ook enig succes in zijn pogingen om de leer van Pythagoras nieuw leven in te blazen.²⁵ Nigidius en Cicero waren tijdgenoten en, volgens Plutarchus, goede vrienden, op zijn minst in hun beider rol als filosoof.²⁶ Naast zijn taalkundige werk, moet ook het theologische en filosofische werk van Nigidius zeer omvangrijk zijn geweest, maar helaas is het slechts fragmentarisch overgeleverd.

Cicero zelf is de tweede Romein die genoemd moet worden. In zijn *De Divinatione* vindt een dialoog plaats tussen Marcus Cicero zelf en zijn broer Quintus Cicero. In het eerste van twee boeken observeert Quintus de prevalentie van waarzeggerij in alle lagen van de maatschappij en verdedigt hij voorspellingstechnieken tegen verschillende argumenten van critici, waaronder het argument dat waarzeggerij niet kan verklaren waarom al dan niet voorspelde gebeurtenissen plaatsvinden –waarzeggerij werkt als het ware één kant op– en het argument dat waarzeggerij niet serieus genomen kan worden, omdat het niet feilloos is. In het tweede boek weerlegt Cicero de argumenten van zijn broer en bekritiseert hij alle vormen van waarzeggerij en bijgeloof.

De laatste Romeinse auteur die het waard is om te noemen is Vergilius. In zijn leerdicht, de *Georgica*, zijn duidelijke invloeden te zien vanuit Aratus en Hesiodus. Boek I bevat namelijk, net als de *Diosemeia* en de *Werken en Dagen*, een passage over

---

²⁵ Cicero, *Timaetus* 1.

²⁶ Plutarchus, *Cicero* 20.2.

weersvoorspellingen en over de verbanden tussen astrologische, meteorologische en agrarische gebeurtenissen.²⁷

Als Manilius uit deze traditie astrologische ideeën geput heeft, heeft hij wellicht ook de filosofische ideeën die erbij horen geadopteerd. In de *Astronomica* vinden we één passage waarin Manilius concreet zijn literaire voorgangers behandelt: het proöemium van boek 2. Manilius behandelt in volgorde Homerus, Hesiodus, sterrenkundigen in het algemeen, waaronder Aratus, en verschillende andere dichters van hexametrische poëzie, waaronder Theocritus en Nicander.²⁸ Opvallend is dat Manilius zich relatief algemeen uitlaat over de dichters die het dichtst bij zijn onderwerp staan, met uitzondering van misschien Hesiodus, die wel een redelijk uitvoerige behandeling krijgt. Het is duidelijk dat Manilius zichzelf hier niet zozeer inhoudelijk in hetzelfde rijtje zet als zijn voorgangers, maar op basis van technische overeenkomsten, namelijk hun bedrijving van hexametrische en, zo geldt althans voor de meeste auteurs die Manilius noemt, didactische poëzie.²⁹ Manilius bevestigt zelf dat hij hen niet prijst omdat ze hem inhoudelijk inspireren; dergelijke inspiratie bestaat überhaupt niet. Hij vervolgt namelijk dat alle onderwerpen ‘van de Muzen’ al zijn bezongen en dat hij, als hij iets wil bezingen dat nog niet uitgekauwd is, zijn eigen pad moet begaan.³⁰ Manilius heeft het dan ook meer dan eens over de originaliteit van zijn werk.

Het wetenschappelijke discours lijkt aan te sluiten op het idee dat Manilius weinig inhoudelijke inspiratie haalt uit de literaire astrologische traditie, voor zover bekend. Volk en Colborn suggereren dat Manilius wellicht enkele ideeën aan Nigidius, heeft ontleend, maar dat is niet te bewijzen.³¹ MacGregor merkt op dat Manilius’

---

²⁷ Vergilius, *Georgica* 1.351-460.

²⁸ *Astr.* 2.1-48.

²⁹ Cf. Volk (2002), p. 215.

³⁰ *Astr.* 2.49-59.

³¹ Volk (2009), p. 246 ff, Colborn (2015), p. 58 ff.

astrologie 'doet denken aan' het wiskundige realisme van Platonici en Pythagoreeërs.³²

Als we kijken voorbij de auteurs en zaken die Manilius concreet noemt, zijn er nog wel enkele inhoudelijke parallellen te vinden. Sterker nog, in de *Astronomica* vinden we een overvloed aan verwijzingen en interacties met andere auteurs en werken.³³ De belangrijkste van deze interacties kunnen we echter niet onder de astrologie scharen en ze zullen daarom niet hier, maar bij de behandeling van een voor die interacties geschikt thema aan bod komen.

2.3 DETERMINISME

Er is geen twijfel over mogelijk dat astrologie in essentie een deterministische aard heeft. Wel is determinisme of voorbestemming een punt van discussie in het debat over de filosofie achter Manilius.

De orthodoxe stoïci gingen uit van een perfect logisch en geordend geheel was dat zij *kosmos* noemden (GR: κοσμέω = ordenen), gingen ervan uit dat alles in de kosmos met elkaar in verbintenis stond, een concept dat ze *sympatheia* noemden, en dat de kosmos vaste en identieke cycli doormaakte die eindigden in *ekpyrosis* (ontvlamming); een soort resetknop.³⁴ Een stoïsch universum van logica, orde en vaste cycli zou perfect te rijmen moeten zijn met astrologie, is het niet?

Ramelli is ervan overtuigd dat Manilius het concept van *sympatheia* van de stoa heeft geadopteerd en verder heeft uitgewerkt.³⁵ Een zekere voorbestemming is een grondvoorwaarde voor astrologie. Zo ook Volk: "If it is possible to read in the stars what we are like and what is going to happen to us, it follows that our fate has some kind of objective existence outside ourselves, that it is, indeed, fated."³⁶ Ze stelt dat

---

³² MacGregor (2005), p. 56.

³³ Ik zal ongetwijfeld niet al deze verwijzingen behandelen. Steele (1932) bevat een zeer uitgebreide behandeling van allerlei soorten intertekst met verschillende auteurs.

³⁴ Sellars (2018), pp. 64-8, Adamson (2015), pp. 66-72.

³⁵ Ramelli (2014), p. 166.

³⁶ Volk (2009), p. 59.

daaruit wel de vraag volgt hoe ver de invloed van het lot reikt. Daarbij haalt ze een theorie aan van Hankinson, die een onderscheid maakt tussen ‘harde’ of ‘sterke’ astrologie, die uitgaat van absolute voorbestemming tot in de details, en ‘zachte’ of ‘zwakke’ astrologie, die uitgaat van een algemene richtinggeving. Volk concludeert uit het volgende fragment dat Manilius harde astrologie en dus een absoluut determinisme voorstaat:³⁷

quod nisi cognatis membris contexta maneret	67
machina et imposito pareret tota magistro	
ac tantum mundi regeret prudentia censum,	
non esset statio terris, non ambitus astris,	70
erraretque vagus mundus standove rigeret,	
nec sua dispositos servarent sidera cursus	
noxque alterna diem fugeret rursusque fugaret,	
non imbres alerent terras, non aethera venti	
nec pontus gravidas nubes nec flumina pontum	75
nec pelagus fontes, nec staret summa per omnis	
par semper partes aequo digesta parente,	
ut neque deficerent undae nec sideret orbis	
nec caelum iusto maiusve minusve volaret.	79 ³⁸

“Want als de machine, samengevlochten uit haar gelijke delen, niet in een vaste vorm bleef en niet in haar geheel een aan het hoofd gestelde meester gehoorzaamde en voorzienigheid niet het zo grote vermogen van de wereld regeerde, zou de aarde geen vaste plaats hebben, zouden de sterren geen baan hebben en zou de kosmos stuurloos ronddwalen of door stilstand verstijven, zouden zijn sterren hun voorgeschreven koers

---

³⁷ Volk (2009), pp. 59-62.

³⁸ *Astr.* 2.67-79.

niet handhaven en zou de nacht niet afwisselend vluchten voor de dag en de dag weer verjagen. Buien zouden de aarde niet voeden, winden niet de bovenlucht, de zee niet de regenwolken, rivieren niet de zee, zeewater geen bronnen en niet zou het totaal altijd gelijk blijven in al zijn delen, zo ingedeeld door zijn eerlijke voortbrenger, dat noch de golven hun kracht verliezen, noch de aarde inzakt, noch de hemel groter of kleiner uitvliegt dan gepast.”

MacGregor erkent dat Manilius een vergaand determinisme deelt met de stoïsche leer, maar werpt tegen dat dat niet voldoende is om hem stoïsch te noemen. Hij stelt dat de aanvaarding van een deterministisch universum niet exclusief stoïsch is: ‘...commonplaces only a fool would deny, or an Epicurean’ en dat het determinisme van Manilius anders in elkaar steekt dan dat van de stoa.³⁹ MacGregor merkt ook op dat stoïci astrologie en astronomie negeerden.⁴⁰ Dat argument is ronduit onwaar als het aankomt op de astronomie; er zijn stoïci, bijvoorbeeld Seneca in de *Naturales Quaestiones*, die astronomische verschijnselen als kometen behandelt,⁴¹ maar ook Posidonius, van wie we weten dat hij zich bezig heeft gehouden met alle takken van de natuurwetenschap, die fragmentarisch wordt overgeleverd bij Cleomedes, die een compleet astronomisch handboek heeft geschreven. Hoewel het argument voor de astronomie niet opgaat, is dat voor de astrologie wellicht wel het geval. Volk schrijft dat hoewel de meeste stoïci allerlei vormen van waarzeggerij bezigden, het niet duidelijk is in hoeverre ze zich ook met astrologie bezighielden.⁴² Colborn is het niet direct eens met MacGregor, maar geeft wel aan dat stoïci de astrologie niet meer of minder bijzonder vonden dan andere vormen van waarzeggerij.⁴³ MacGregor maakt

---

³⁹ MacGregor (2005), pp. 46, 56.

⁴⁰ MacGregor (2005), p. 55.

⁴¹ Seneca, *NQ* 7.13.

⁴² Volk (2009), p. 229.

⁴³ Colborn (2005), p. 25.

ten slotte ook een punt van het feit dat Manilius *ekpyrosis* weigert te accepteren.⁴⁴ Hij beroept zich daarbij op 5.734-749, waarin inderdaad sprake is van een ontvlaming van de wereld, die zou plaatsvinden als de talrijke sterren in de diepte van de kosmos allemaal dicht op het centrum (en dus op de aarde) geplaatst zouden zijn. De passage gaat dus over de reden dat sommige sterren verder van de aarde afstaan dan anderen; over de zogenaamde magnitudes van sterren. Echter valt uit de passage geen blijk van *ekpyrosis* of het wel of niet erkennen daarvan te lezen. Dit argument van MacGregor berust mijns inziens dus al niet helemaal op de tekst, maar is daarbij nog op dezelfde manier te weerleggen als het argument over determinisme dat hij zelf weerlegt. Net zoals Manilius geen stoïcus hoeft te zijn puur omdat hij determinisme omarmt, is puur Manilius' ontkenning van een *ekpyrosis* onvoldoende om hem géén stoïcus te noemen. Er zijn namelijk enkele prominente voorbeelden van filosofen die niet de orthodoxe *ekpyrosis* erkennen, maar toch echt stoïci zijn, zoals Seneca, die wel erkent dat de wereld eindigt in ontvlaming, maar vocht als beginsel aanneemt,⁴⁵ en Panaetius.⁴⁶ Daarbij komt dat de orthodoxe *ekpyrosis*, evenals veel ander kosmologisch gedachtegoed, onder veel Romeinse stoïci uit de mode begon te raken.⁴⁷ Ramelli merkt ook op dat Manilius geen *ekpyrosis* erkent, refererend aan een artikel van Habinek, maar weidt er niet over uit.⁴⁸ Volk snijdt het punt wel aan. Voor Manilius, zegt zij, is de kosmos niet alleen deterministisch, maar ook onveranderlijk. Manilius lijkt op een punt te alluderen naar een *ekpyrosis* (hieronder eerste fragment), maar dat zou een zekere verandering betekenen in het universum, terwijl veel andere delen van het werk juist over de onveranderlijkheid van de kosmos gaan (bijv. hieronder tweede fragment).

---

⁴⁴ MacGregor (2005), p. 53.

⁴⁵ Seneca, *Naturales Quaestiones*, 3.13.

⁴⁶ Zie o.a. Cicero, *De Natura Deorum*, 2.46.

⁴⁷ Lapidge (1987), pp. 1379-81.

⁴⁸ Ramelli (2014), pp. 163-4 en p. 164, n. 16.

nec non, cum patrias Phaethon temptavit habenas, 834
arserunt gentes timuitque incendia caelum
fugeruntque novas ardentia sidera flammas
atque uno metuit condi natura sepulcro. 837⁴⁹

“Daarnaast, toen Phaëton de teugels van zijn vader op de proef stelde, brandden volkeren op en vreesde de hemel de brand en ontvluchtten de brandende sterren de nieuwe vlammen en vreesde de natuur begraven te worden in één en hetzelfde graf.”

at manet incolumis mundus suaque omnia servat, 518
quem neque longa dies auget minuitque senectus,
nec motus puncto curvat cursusque fatigat:
idem semper erit, quoniam semper fuit idem. 521⁵⁰

“Maar de kosmos, die een lange dag niet vermeerdert en ouderdom niet vermindert, die zijn beweging niet het kleinste beetje verbuigt en zijn vaart niet vermoeit, blijft onaangetast en houdt al zijn delen intact; hij zal altijd hetzelfde zijn, omdat hij altijd hetzelfde was.”

Volk wijst in haar boek op de vele contradicties die de *Astronomica* kent en zegt daarover: ‘Some of these can be explained with (...) Manilius’ willingness to use ideas drawn from different backgrounds without attempting to reconcile them.’⁵¹ Robert Colborn mengt zich op dit punt ook in de discussie en is het eens met Volk. Hij geeft wel een andere, aanvullende verklaring, namelijk: “*that Manilius is first and foremost an astrologer, whose commitment to the discipline predates and inspires his belief in a fully*

---

⁴⁹ *Astr.* 4.834-7.

⁵⁰ *Astr.* 1.518-21.

⁵¹ Volk (2009), p. 263 ff.

deterministic universe."⁵² Hoewel het ten koste zou gaan van de eenduidigheid van het werk, zou Manilius alle mogelijke manieren aangrijpen om de astrologie te verdedigen, bijvoorbeeld tegen de kritiek van Cicero in *De Divinatione*.⁵³

2.4 CONCLUSIE

Samenvattend hebben we gezien dat er een omvangrijke astrologische traditie is, zowel technisch als literair. Manilius maakt, voor zover wij weten, voor zijn inhoud geen gebruik van de literaire traditie. Voor Manilius' gebruik van de technische traditie bestaan slechts suggesties, die wel neerkomen op 'niet stoïsch,' maar weinig onderbouwd of te onderbouwen zijn. We hebben ook gekeken naar het zowel aan de stoa als aan astrologie inherente determinisme. Daarin liggen duidelijke mogelijkheden om de *Astronomica* met de Stoa te rijmen. De vraag blijft echter of dat voldoende reden is om Manilius op basis van zijn astrologie stoïcus te noemen.

---

⁵² Colborn (2015), p. 25. Colborn wijdt een volledig hoofdstuk aan deze theorie; pp. 55-80.

⁵³ Cic. *Div.* 2.87-99.

3. Astronomie en fysica

In dit hoofdstuk bekijken we hoe de sterrenhemel volgens Manilius in elkaar steekt. Manilius wijdt het grootste deel van zijn eerste boek aan dit onderwerp als theoretische basis voor zijn astrologie. Onder astronomie verstaan we de studie van hemellichamen en gebeurtenissen buiten de aardse atmosfeer. Daaronder vallen onder andere de banen van sterren en planeten en de observatie en voorspelling (zonder interpretatie) van kometen, sterrenbeelden en gebeurtenissen als zonsverduisteringen. Astronomie is een tak van wetenschap die ook in de oudheid uitgebreid werd beoefend. We zullen daarom eerst kijken naar Manilius' belangrijkste voorgangers in de sterrenkunde. Vervolgens kijken we uitgebreider naar hoe de kosmos volgens Manilius ontstaat en hoe hij zijn wereld zelf in elkaar zet. Omdat de behandeling van de astronomie en de fysica binnen de *Astronomica* op meerdere punten met elkaar overlappen, heb ik ervoor gekozen deze niet te scheiden van elkaar.

3.1 DE ASTRONOMISCHE TRADITIE TOT AAN MANILIUS

Net als de beginselen van de astrologie kunnen we de beginselen van de astronomie terugvolgen tot aan het oude Mesopotamië en Babylonië waar lijsten van sterren werden gemaakt en zon- en maansverduisteringen werden vastgelegd.

Vanaf ongeveer het jaar 1000 v.o.j. begint, voor zo ver wij weten, de literaire traditie met de 'Ploeg' (MUL.APIN), vernoemd naar het eerste woord van de tekst. Het is een Babylonisch compendium, in een kopie uit de zevende eeuw v.o.j. overgeleverd op kleitabletten, dat onder andere een sterrencatalogus en hemelkalender met regels voor schrikkeljaren bevat en beschrijvingen van de banen van sterrenbeelden en planeten aan onze hemel.⁵⁴ Uit de 7e eeuw v.o.j. en later hebben we vervolgens 'astronomische dagboeken' over, waarin veranderingen in de sterrenhemel van dag tot dag werden gedocumenteerd.

---

⁵⁴ Krafft & Hunger.

De Grieken namen veel over van de Babyloniërs, maar hadden ook een eigen astronomische traditie die hen toestond aan de hand van de sterren te navigeren en verschillende tijdsintervallen en momenten te meten en bepalen. Dit is wat we onder andere terugzien in astronomische verschijnselen bij Homerus en in de agrarische kalender van Hesiodus' *Werken en Dagen*, zeer praktische astronomische benaderingen. Het bewijsmateriaal van de vierde, vijfde en zesde eeuw v.o.j. is vervolgens schaars, maar er zijn enkele speculaties en conjecturen.⁵⁵ Zo zou Anaximander een geocentrisch model van het zonnestelsel hebben gemaakt waarbij de planeten (inclusief zon en maan) en de sterren in vaste ronde sferen (*sphairai*) bewegen. De Pythagoreeërs zouden een model hebben gemaakt waarin alle planeten met de zon en de maan rond een onzichtbaar vuur cirkelden. Ook zijn zij de eersten die astronomie beschouwden als wiskundig vakgebied. Merk op dat, in contrast met Homerus en Hesiodus, bovenstaande modellen en ideeën van theoretische aard zijn.

Plato was niet gespecialiseerd in astronomie of wiskunde, maar hechtte er wel veel waarde aan. In zijn *Republiek* verklaart hij de wiskundige vakgebieden (astronomie, rekenkunde, meetkunde en muziek) tot essentiële basis voor filosofisch onderwijs. Plato's belangrijkste werk voor de astronomie is de *Timaeus*. In deze dialoog zet Plato uiteen hoe en waaruit de wereld moet zijn ontstaan, hoe ze zich gedraagt en wat het doel van het universum is. Het universum van Plato is gecreëerd door een geest/god/'demiurg,' is enig in zijn soort en bestaat uit geometrische elementen. Het geheel is, net als de aarde, een bol, de meest perfecte vorm die er is, zoals ook Pythagoras en Parmenides al beredeneerden.

Eudoxus van Cnidus was een hedonist binnen de Academie van Plato. Hij geldt als een van de belangrijkste wiskundigen uit de oudheid. Van hem hebben we geen concrete werken over, maar we weten wel waarover zijn werk ging, namelijk onder andere zonsverduisteringen, de bewegingen van de planeten en sferische astronomie. Eudoxus ontwikkelde een uitgebreid astronomisch systeem met een geocentrisch

---

⁵⁵ Krafft & Hunger.

model. In dat model kende hij aan de vijf zichtbare planeten, plus de zon en de maan, een aantal kringen van beweging, of sferen toe, 27 in totaal.

Op dit model baseerde Aristoteles een ander model, voor het eerst bekend uit zijn *Over de Hemel*, dat uitgaat van twee hoofdsferen: het bovenmaanse, waarin de zon, maan, planeten en sterren zich bevinden, en het ondermaanse, vanaf de aarde tot aan de maan. In de theorie is het ondermaanse veranderlijk en het bovenmaanse onveranderlijk. Het ondermaanse bestaat uit de vier elementen water, aarde, vuur en lucht, het bovenmaanse uit het 'goddelijke' vijfde element aether. Het tweesferenmodel was zeer invloedrijk en bleef nog eeuwenlang de standaard.

In de Hellenistische tijd bloeide de wiskundige astronomie door onder andere Aristarchus van Samos, een soort Griekse Copernicus, die een heliocentrisch model voorstelde (hoewel geocentrische modellen nog lange tijd de standaard zouden blijven), Eratosthenes, die de omtrek van de aarde berekende, en Hipparchus, die de precessie van de aardas ontdekte. Hij legde ook de stand en helderheid van hemellichamen op verschillende momenten vast en maakte een sterrencatalogus.

Aratus, een tijdgenoot van Aristarchus van Samos, schreef zijn leerdicht de *Phaenomena*, hierboven al eerder genoemd. Hij introduceerde in het astronomisch deel de sterrenbeelden, hun 'op- en ondergaan,' de baan van de zon en verschillende bewegingen binnen het bovenmaanse, maar biedt op niet veel fronten diepgang. Aratus was zelf immers geen astronoom. Zijn *Phaenomena* zou dan ook een tot poëzie gemaakte versie zijn van een gelijknamig werk van Eudoxus.⁵⁶ Het werk was immens populair, niet alleen omdat het perfect paste in de hellenistische gouden eeuw en dus inhoudelijk aantrekkelijk was, maar ook omdat het geprezen werd als literair meesterwerk in de bloeitijd van de hellenistische poëzie. Ook in later tijd en in het Romeinse rijk moet het werk een zekere populariteit hebben genoten, gezien de hoeveelheid commentaren en vertalingen, onder andere van Cicero, Varro Atacinus, Ovidius, Germanicus en Avienus.⁵⁷

---

⁵⁶ Mair (1921), p. 189.

⁵⁷ Volk (2009), p. 28.

Na de Hellenistische tijd tot aan Manilius waren er geen grote technische innovaties meer in de astronomie. Manilius zelf heeft ook geen grote ontdekkingen gedaan. Pas in de tweede eeuw vinden er weer vernieuwingen plaats onder Claudius Ptolemaeus. Zijn werk bestond uit onder andere de *Almagest*, waarin hij uiteenzet hoe de banen van sterren en planeten te voorspellen zijn, en zijn *Tetrabiblos*, een werk dat qua inhoud lijkt op Manilius' *Astronomica*. Het gaat over hoe astrologie in de praktijk in zijn werk gaat en bevatte filosofische argumenten vóór de astrologie als belangrijke wetenschap.

Manilius heeft aan deze traditie duidelijk heel wat bronmateriaal mogen ontlenen. Specifieke gevallen komen aan bod waar ze van toepassing zijn, maar een algemene vermelding kunnen we maken van Plato, gezien Manilius' creationistische neigingen (waarover hieronder meer), Aristoteles en Eudoxus, daar Manilius ook gebruik maakt van een geocentrisch sferenmodel, van Aratus, wiens *Phaenomena* duidelijk als model heeft gefungeerd voor Manilius' eerste boek, en in zekere zin van alle wiskundige astronomie die het complexe wiskundige en geometrische systeem van de *Astronomica* permeëert.

3.2 KOSMOGONIE

De astronomische portie van Manilius' werk vinden we vooral terug in boek 1. Manilius wil zijn onderwerp in zijn geheel omvatten. Het is dus niet gek dat het eerste dat Manilius na zijn proöemium behandelt de kosmogonie is, het ontstaan van de kosmos. Hij schrijft:

quem sive ex nullis repetentem semina rebus	122
natali quoque egere placet semperque fuisse	
et fore principio pariter fatoque carentem:	
seu permixta chaos rerum primordia quondam	125
discrevit partu, mundumque enixa nitentem	
fugit in infernas caligo pulsa tenebras;	

sive individuus in idem reditura soluta
principiis natura manet post saecula mille,
et paene ex nihilo summa est nihilumque futurum, 130
caecaque materies caelum, perfecit et orbem;
sive ignis fabricavit opus flammaeque micantes,
quae mundi fecere oculos habitantque per omne
corpus et in caelo vibrantia fulmina fingunt;
seu liquor hoc peperit, sine quo riget arida rerum 135
materies ipsumque vorat, quo solvitur, ignem;
aut neque terra patrem novit nec flamma nec aer
aut umor, faciuntque deum per quattuor artus
et mundi struxere globum prohibentque requiri
ultra se quicquam, cum per se cuncta crearint, 140
frigida nec calidis desint aut umida siccis,
spiritus aut solidis, sitque haec discordia concors
quae nexus habilis et opus generabile fingit
atque omnis partus elementa capacia reddit:
semper erit pugna ingeniis, dubiumque manebit 145
quod latet et tantum supra est hominemque deumque;
sed facies quacumque tamen sub origine rerum
convenit et certo digestum est ordine corpus. 148⁵⁸

“Sommigen zijn het erover eens dat hij (de kosmos) uit niets zijn elementen haalt en dat hij zonder geboorte is en dat hij altijd is geweest en zal zijn, op dezelfde manier vrij van begin en eind. Of chaos heeft ooit met inspanning de vermengde beginselen der dingen gescheiden, en de duisternis vluchtte, verstoten naar het helse donker nadat ze het

---

⁵⁸ *Astr.* 1.122-148.

schitterende universum had voortgebracht. Misschien blijft de natuur na duizend eeuwen over uit ondeelbare beginselen om weer terug te zullen keren, opgelost tot datzelfde, en bestaat het geheel uit bijna niets en zal het niets zijn en heeft onzichtbare materie hemel en aarde tot stand gebracht. Of vuur heeft dit werk vervaardigd en de schitterende vlammen die de ogen van het universum hebben gemaakt en door heel het lichaam wonen en in de lucht fonkelende bliksemschichten vormen. Wellicht heeft water dit voortgebracht, zonder welk de droge stof der dingen verstijft en het vuur blust, waardoor het wordt verwoest. Of noch aarde noch vuur noch lucht noch water kent een vader en ze vormen een god uit vier delen en maken de sfeer van de kosmos en voorkomen dat voorbij hen iets gezocht wordt, omdat ze uit henzelf alle dingen hebben gemaakt, en omdat het de koude dingen niet aan warme ontbreekt, de natte dingen niet aan droge, of de wind aan massieve dingen, en omdat de onenigheid een eendrachtige is, die passende verstrengelingen en scheppende arbeid verzorgt en de elementen geschikt maakt voor het voortbrengen van het al. Geleerden zullen altijd strijd hebben en er zal twijfel blijven wat betreft datgene wat verborgen is en wat zo ver boven mens en god ligt. Maar de gedaante ligt vast, onder welke oorsprong der dingen dan ook, en het lichaam is geordend met een vaste rangschikking.

Manilius zet hier verschillende theorieën over de kosmogonie achter elkaar op een manier die Colborn in structuur vergelijkt met opsommingen uit Epicurus en Lucretius.⁵⁹ Volgens Goold herkennen we in volgorde:⁶⁰

- in 122-4 Xenophanes' continuïteitstheorie. Ik denk dat Goold zich hierin vergist; Xenophanes' continuïteitstheorie, zoals overgeleverd door Diogenes

---

⁵⁹ Colborn (2015), p. 176.

⁶⁰ Goold (1977), p. xviii.

Laërtius,⁶¹ is alleen van theologische, niet van astronomische aard. Wel kunnen we hierin mogelijk een verwijzing lezen naar Melissus, in hetzelfde werk door Diogenes overgeleverd.⁶² Aristoteles was een soortgelijke mening toegedaan;

- in 125-7 de mythologische ‘geboorte uit Chaos’ die bij onder andere Hesiodus en later bij Ovidius voorkomt;
- in 128-31 de atoomtheorie van Leucippus, later van Democritus en Epicurus, maar die voor Manilius’ contemporaine lezer ongetwijfeld doet denken aan zijn intellectuele strijd met Lucretius;
- in 132-4 Heraclitus’ idee dat alles uit vuur bestaat, dat goed te rijmen valt met het vurige *pneuma* van de stoa en op die manier mogelijk een intellectueel spel van Manilius is, ook gezien de juxtapositie met de atoomtheorie;
- in 135-6 hetzelfde idee van Thales over water;
- in 137-44 de eeuwenoude vierelementenleer, in de Grieks-Romeinse wereld verder vormgegeven door Empedocles en grotendeels overgenomen is door de orthodoxe stoa.⁶³

Het is opmerkelijk dat Manilius hier veel oorspronkelijk presocratische theorieën noemt en geen theorieën die uitsluitend uit latere tijd stammen, zoals een puur Platoonse of stoïsche visie. Met betrekking tot dat laatste zegt Colborn dat we over het gebrek aan puur stoïsch gedachtegoed in deze passage niet verbaasd hoeven zijn. Niet alleen zou dat volgens hem langdradig worden, maar ook zou het irrelevant zijn vanwege Manilius’ neiging in het algemeen om stoïsche doctrines te vermijden waar hij ze niet echt nodig heeft.⁶⁴ Manilius sluit in 145-148 af door geen kant te kiezen, hoewel hij later in hetzelfde boek (1.477-500) de atoomtheorie sterk afwijst, maar beweert dat hoe dan ook de kosmos geordend is.⁶⁵

---

⁶¹ Diogenes Laërtius, *Vitae Philosophorum*, 9.2.

⁶² Diogenes Laërtius, *Vitae Philosophorum*, 9.4.

⁶³ Volgens Colborn (2015), p. 183 zou Manilius de theorie van Empedocles hier echter niet volledig begrepen hebben of zelf bewust veranderingen hebben aangebracht.

⁶⁴ Colborn (2015), p. 177-178.

⁶⁵ Goold (1977), p. xviii, cf. Volk (2009), pp. 29-30.

Echter sluit Manilius niet écht af, want in zijn vervolg schept hij een beeld van de totstandkoming en werking van de wereld.⁶⁶ Daarbij maakt hij gebruik van de vierelementenleer; elk element heeft een plaats en functie in de wereld en de interacties tussen de elementen helpen de wereld vormen. Verschillende wetenschappers beschouwen dit als een eigen kosmogonie vanuit Manilius.⁶⁷ Daarbij stelt Goold met zekerheid dat deze kosmogonie van stoïsche aard is. Volk erkent en begrijpt de tendens van het onderzoeksveld om deze passage als stoïsch aan te duiden, maar vermoedt tegelijkertijd dat deze theorie over de vier elementen in zodanige mate algemeen gedeeld waren, dat ze indertijd niet als behorend tot een bepaalde school werd beschouwd. Colborn voegt toe dat de passage Ovidiaanse, Vergiliaanse en zelfs epicureïsche invloeden laat zien in 160-166, maar hij erkent een stoïsche basis, hoewel het geen volledig stoïsch verhaal is.⁶⁸ Het enige echt stoïsche aan de passage volgens Volk zou het ontbreken van het vijfde element aether zijn.

De passage is ook geen kosmogonie in de puurste vorm. Dat wil zeggen dat er in de tekst geen sprake is van een echt begin- of ontstaanspunt, maar eerder van een ‘vroegere vormingsfase’ en ik zou zelf zeggen dat de passage ook te verdedigen valt als een passage waarin Manilius een fysische invulling geeft aan de wereld onder de hemel. Hoewel hij zich over fysica niet concreet uitlaat, schrijft ook Colborn dat verzen 1.149-166 niet moeten worden gezien als kosmogonie.⁶⁹ Volgens hem moeten we Manilius’ idee over het ontstaan van de kosmos zoeken in boek 3:

principium rerum et custos natura latentum	47
(cum tantas strueret moles per moenia mundi	
et circum fuis orbem concluderet astris	
undique pendentem in medium, diversaque membra	50

---

⁶⁶ *Astr.* 149-166.

⁶⁷ Goold (1977), p. xviii, Volk (2009), p. 30, in mindere mate Steele (1932), p. 324.

⁶⁸ Colborn (2015), p. 186-8. Epicureïsche invloed (epicureïsche *diakosmêsis*) via Lucretius in *De Rerum Natura*, 5.416-508. Verwijzingen naar Ovidius, *Metamorphosen*, 1.24-31 en Vergilius, *Eclogae*, 6.31-6.

⁶⁹ Colborn (2015), p. 18, cf. p. 186.

ordinibus certis sociaret corpus in unum,
 aeraque et terras flammamque undamque natantem
 mutua in alternum praebere alimenta iuberet,
 ut tot pugnantis regeret concordia causas
 staretque alterno religatus foedere mundus), 55
 exceptum a summa nequid ratione maneret
 et quod erat mundi mundo regeretur ab ipso,
 fata quoque et vitas hominum suspendit ab astris,
 quae summas operum partes, quae lucis honorem,
 quae famam assererent, quae numquam fessa volarent. 60
 quae, quasi, per mediam, mundi praecordia, partem
 disposita, obtineant, Phoebum lunamque vagasque
 evincunt stellas nec non vincuntur et ipsa,
 his regimen natura dedit, propriasque sacravit
 unicuique vices sanxitque per omnia summam, 65
 undique uti fati ratio traheretur in unum. 66⁷⁰

“Toen ze op de muren van de kosmos zo grote gevaartes vervaardigde en de aarde, hangend in het midden, overal omsloot met ver eromheen uitstreckende sterren en de afzonderlijke ledematen met vaste rangschikkingen verenigde in één lichaam en de lucht en het vuur en de aarde en het stromende water beval elkaar over en weer voeding te verschaffen, opdat eendracht de zo vele strijdende oorzaken overmande en het universum in stand bleef, gebonden door een meerzijdag verdrag, opdat niets achterbleef, uitgezonderd van de hoogste rede en wat van de kosmos was door de kosmos zelf werd bestuurd, deed de natuur, de oorsprong der dingen en bewaker van het verborgene, ook lotgevallen

---

⁷⁰ *Astr.* 3.47-66.

en de levens van mensen afhangen van de sterren, zodat die de beste delen van werken, de eer van het licht en roem toekennen en zodat ze nooit vermoeid vliegen. En aan die (sterren), die als het ware het hart van de kosmos bewonen, verspreid over het midden, die de zon en de maan en de dwalende sterren (=planeten) voorbijstreven en zelf ook voorbijgestreefd worden, gaf de natuur het commando. En ze wijdde aan elk eigen posities en bekrachtigde het geheel, verspreid over alle dingen, opdat overal het plan van het lot tot één werd herleid.

In deze passage verklaart Manilius de vergoddelijkte Natuur tot de oorsprong van het universum (*principium rerum*). Over de vergoddelijking van de natuur later meer in 4.1, maar we kunnen voor nu alvast vaststellen dat Manilius een creationistische visie op de kosmogonie aanneemt. Ramelli en MacGregor laten zich, gek genoeg, niet uit over enige kosmogonie.

3.3 MANILIUS' WERELDBEELD

Over het wereldbeeld dat de *Astronomica* scheidt, zijn we tot nu toe al enige zaken tegengekomen. De wereld is gemaakt van vuur, lucht, water en aarde en is (overwegend) onveranderlijk. Verzen 1.168-170 beantwoorden nog twee vragen:

idcircoque manet stabilis, quia totus ab illa	168
tantundem refugit mundus fecitque cadendo	
undique, ne caderet medium totius et inum.	170 ⁷¹

“En ze (de aarde) blijft stabiel om die reden dat de hele kosmos even ver van haar verwijderd is en door aan alle kanten tegelijk te vallen zorgt ze dat het midden en diepste van het geheel niet valt.”

---

⁷¹ *Astr.* 1.168-170

Uit deze regels (evenals uit 3.47-66 hierboven) kunnen we opmaken dat Manilius een geocentrisch model hanteert en dat de aarde volgens hem een bol moet zijn. Manilius voert hiervoor meerdere malen bewijzen aan.⁷²

Manilius suggereert dan dat de kosmos op zichzelf een levend wezen is. In 1.148 (*corpus*, zie boven) zagen we die suggestie al voorbijkomen, maar Manilius werkt dit idee even later verder uit:

hoc opus immensi constructum corpore mundi	247
membraque naturae diversa condita forma	
aeris atque ignis terrae pelagique iacentis	
vis animae divina regit, sacroque meatu	250
conspirat deus et tacita ratione gubernat	251 ⁷³

“De goddelijke kracht van de geest bestuurt dit werk, vervaardigd door het lichaam van de enorme kosmos, en zijn ledematen, gesticht door de afzonderlijke gestalte van de natuur, van lucht en vuur, van de aarde en de uitgestrekte zee, en de god brengt harmonie met de heilige beweging en bestuurt met stilzwijgende rede.”

De kosmos is dus het lichaam, de vier elementen zijn de ledematen. Merk op dat we hier wederom de verwijzing naar een goddelijke entiteit zien. Deze zullen we later nog verder verkennen. Het concept van het universum als levend wezen kan worden teruggevoerd op Plato. Ramelli erkent dit en voegt toe dat het idee door stoïci is opgepakt en verder is uitgewerkt, verwijzend naar het werk van de belangrijke stoïci Zeno en Chrysippus en naar het begrip *sympatheia*.⁷⁴ Goold en Colborn kenmerken de

---

⁷² Zie Volk (2009), p. 32 ff.

⁷³ *Astr.* 1.247-251

⁷⁴ Ramelli (2014), p. 173.

passage ook als stoïsch, doch bij Goold zonder verdere illustratie.⁷⁵ MacGregor brengt hiertegenin dat Manilius zou spreken van een materiële (want door de elementen vervaardigde) *anima*, en dat voor stoïci een immateriële *spiritus* voor de intelligentie van het heelal staat.⁷⁶ Hoewel MacGregor correct is in het feit dat Manilius' *anima* materieel is, zit hij er in zijn idee over een immateriële stoïsche entiteit naast. Voor stoïci bestond de kwestie materieel versus immaterieel helemaal niet: alles is voor hen immers materieel.⁷⁷

Volgens Colborn werkt Manilius in het idee van een sturende entiteit filosofisch en fysisch verder uit dan zijn voorbeeld Aratus, die in tegenstelling tot Manilius geen verdere bewijsvoering levert.⁷⁸ Het zou ook een *variatio* op Aratus kunnen zijn, zoals hij volgens Volk net als Aratus vaker pleegt te maken.⁷⁹ Wat Manilius' reden hiervoor ook was, ik ben er niet van overtuigd dat het voldoende is om een stoïsche karakterisering van deze passage ongeloofwaardig te maken. Noch zijn de argumenten van Ramelli genoeg om een stoïsche visie conclusief te maken, want ook al is er een duidelijke stoïsche neiging die ik niet zal miskennen, de mogelijkheid van een toch platonische invloed is niet van tafel.

Vanaf vers 255 begint Manilius met zijn beschrijving van de sterrenbeelden die tot en met vers 808 door zal gaan. Volk merkt op dat in de inhoud en structuur van deze catalogus grote overeenkomsten zijn met Aratus. Manilius zou voor al deze beschrijvingen de *Phaenomena* en/of de Latijnse vertalingen ervan hebben geraadpleegd.⁸⁰ Uit zijn introductie op dit deel van het boek laat Manilius blijken dat hij verschillende sferen in de lucht onderscheidt (*ordinibus certis*, 1.256), conform het model van Aristoteles en Eudoxus. Verder in het boek (1.539-60) past hij zijn

---

⁷⁵ Goold (1977), p. xx, cf. Colborn (2015), p. 173.

⁷⁶ MacGregor (2005), p. 42.

⁷⁷ Adamson (2015), pp. 66-72.

⁷⁸ Colborn (2015), p. 172.

⁷⁹ Cf. Volk (2009), p. 39.

⁸⁰ Volk (2009), p. 34 ff. en p. 34, n. 51.

wiskundig-astronomische kennis toe om de afstand tussen de grenzen van de binnenste en buitenste sferen te meten.

Volk merkt ook op dat Manilius zijn beschrijving van de sterren begint met de tekens van de dierenriem. Het was over het algemeen niet uitzonderlijk om de dierenriem afzonderlijk te behandelen, maar wel in de Aratiese traditie. Volgens haar zou Manilius dit hebben gedaan vanwege de prominente rol die de dierenriem speelt in zijn astrologie.⁸¹ MacGregor merkt daarbij op dat alle sterren voor Manilius wel even belangrijk zijn en dat de invloed van de sterren afhankelijk is van hun geometrische verhoudingen met andere sterren. Ook bemerkt hij Manilius' terughoudendheid als het aankomt op de rol van de planeten. Niets van dat alles is stoïsch, zegt hij,⁸² een bewering die, opmerkelijk genoeg, niet geheel strookt met zijn bewering dat de Stoïcijnen geen astrologie, en dus geen determinisme vanuit de sterren en planeten, bezigden. Volgens hem valt het het best te rijmen met het wiskundige realisme van bijvoorbeeld Plato of Pythagoras. Hoewel de relatieve achterstelling van de planeten door Manilius op geen twijfel berust, kan ik over Macgregors argument verder zelf geen oordeel vellen, omdat hij zijn standpunt in dezen niet verder uitwerkt of versterkt met concrete voorbeelden.

3.4 CONCLUSIE

Manilius heeft een grote traditie achter zich waar hij graag uit put voor de astronomische inhoud van zijn werk. We hebben gekeken naar kosmogonische en kosmologische aspecten. Manilius sluit zich niet één op één aan bij een kosmogonische visie, maar gaat wel uit van een bepaald creationisme en een zekere voorzienigheid, waaruit een voorzichtige stoïsche neiging naar voren komt, maar niet voldoende om Manilius sluitend stoïsch te noemen. In het verdere wereldbeeld dat Manilius schept, vinden we sterke invloeden van Aratus en grote, niet te negeren neigingen naar de stoa, hoewel een aantal van die tendenzen ook op andere manieren te verklaren zijn

---

⁸¹ Volk (2009), p. 35.

⁸² MacGregor (2005), p. 56.

en dus niet geheel conclusief zijn. Wat verder opvalt in de belangrijkste astronomische porties van de *Astronomica* is dat Manilius zichzelf nogal eens tegenspreekt en dat zijn verhaal niet altijd coherent is.

4. Theologie

In voorgaande hoofdstukken hebben we reeds gezien dat Manilius uitgaat van een creationistische kosmogonie en goddelijke kwaliteiten toekent aan zowel de sterren als aan de natuur. In dit hoofdstuk zullen we de manifestaties van ‘het goddelijke’ binnen de *Astronomica* verder verkennen, als ook de mate waarin dat goddelijke invloed heeft op de mens. Tot slot zullen we kijken naar de rol die Manilius weglegt voor het Grieks-Romeinse pantheon.

4.1 GODDELIJKE MACHTEN BIJ MANILIUS

Door de *Astronomica* heen zien we Manilius regelmatig verwijzen naar een goddelijke entiteit. Die entiteit neemt een aantal verschillende gedaantes aan. Colborn zet ze voor ons op een rijtje: ‘God, force, spirit, mind, reason, fate and fortune, heaven and even universe.’⁸³ In dit rijtje ontbreekt één belangrijke gedaante: *natura*. Een aantal van deze gedaantes zijn we al tegengekomen, maar ze behoeven meer verkenning.

Laten we eerst kijken naar de goddelijkheid van de kosmos als geheel. Volk schrijft hierover: ‘The basic tenet of what we might call Manilius’ natural philosophy is the idea that the universe is divine or, indeed, a god.’⁸⁴ Dat blijkt volgens haar uit 1.474-531, waarbij ze citeert:

ac mihi tam praesens ratio non ulla videtur, 183

qua pateat mundum divino numine verti

atque ipsum esse deum 185⁸⁵

“En er lijkt mij geen andere reden zo duidelijk die toont dat de kosmos wordt bestuurd door een goddelijke macht en zelf een god is.”

---

⁸³ Colborn (2015), p. 33.

⁸⁴ Volk (2009), p. 217.

⁸⁵ *Astr.* 1.183-5.

Uit de passage blijkt wederom Manilius' creationistische visie op de kosmogonie. Hij maakt gebruik van een *argument from design*, dat sterk doet denken aan Plato's *Timaeus*. De wereld van Manilius zit zodanig perfect in elkaar dat het niet anders kan dan dat een grote, wijze, goddelijke, benevolente macht het zo ontworpen heeft. Ook lijkt de passage specifiek een onderdeel te zijn van zijn intellectuele duel met Lucretius, daar hij in 1.531 schrijft: *non casus opus est, magni sed numinis ordo*; het is geen zaak van toeval, maar de ordening van een grote goddelijke macht; een directe aanval op het gedachtegoed van Lucretius.⁸⁶

Een andere goddelijke gedaante die belangrijk is om te bekijken, is die van de natuur. We hebben in hoofdstuk 3.2 (*ad Astr.* 3.47-66) gezien dat Manilius aan de natuur de functie van schepper toekent. In boek twee kunnen we ook een teken van de voorzienigheid van de natuur lezen:

quisve hanc convexi molem sine fine patentis	117
signorumque choros ac mundi flammea tecta,	
aeternum et stellis adversus sidera bellum	
[ac terras caeloque fretum subiectaque utrisque]	120
cernere et angusto sub pectore claudere posset,	
ni sanctos animis oculos natura dedisset	
cognatamque sibi mentem vertisset ad ipsam	
et tantum dictasset opus, caeloque veniret	
quod vocat in caelum sacra ad commercia rerum?	125 ⁸⁷

“Of wie zou deze grootheid van gewelfde open ruimte zonder einde en de dansen van de sterrenbeelden en het vurige plafond van de kosmos, en de eeuwige oorlog van de planeten tegen de sterren [en de landen en de aan de hemel onderworpen zee en de aan beiden onderworpen

---

⁸⁶ Zo ook Volk (2002), p. 239.

⁸⁷ *Astr.* 2.117-125

dingen] kunnen onderscheiden en in zijn nauwe geest kunnen vatten, als niet de natuur heilige ogen aan de zielen had gegeven en de aan haar verwante geest tot haarzelf had gewend en een zo groot werk had voorgeschreven, en niet uit de hemel datgene kwam dat ons naar de hemel roept voor een heilige uitwisseling van zaken?”

Niet alleen zien we hier wederom de natuur als schepper (of in ieder geval verschaffer), maar zien we ook een wil vanuit de hemel om ontdekt te worden als reden voor haar voorzienigheid. Manilius lijkt een soort *do-ut-des*-principe te suggereren met het woord *commercium* dat een niet volledige welwillendheid zou kunnen impliceren, maar het lijkt met meer waarschijnlijkheid te berusten op het voorgaande: de natuur/de hemel laat zichzelf zien opdat men ernaar kijkt/kan kijken.⁸⁸ Hieronder weid ik over dit idee verder uit.

De volgende belangrijke gedaante van het goddelijke is de rede (*ratio*). Colborn becommentarieert in dezen de passage 1.37-72.⁸⁹ Daarin beschrijft Manilius dat de essentie van het goddelijke het sterkst is in de hemel (1.37). De rede, een geschenk uit de hemel (*munere caelestum*, eerder in 1.26) is vervolgens in sommige mensen neergedaald opdat zij de hemel konden onderzoeken en er het goddelijke kon vinden (1.40-50).

De passage roept een drietal vragen op met betrekking tot Manilius' algehele theologie. Ten eerste: als de rede een geschenk van de goden is, in hoeverre is er dan nog sprake van een vereenzelviging van de rede met het goddelijke? Ten tweede: als de rede goddelijk is en aanwezig (want neergedaald) in de mens, in hoeverre is het goddelijke zelf dan aanwezig in de mens? Ten derde: waarom zou de rede neerdalen in slechts sommige mensen en welke mensen zijn dat dan? We zullen elk van deze vragen onderzoeken.

---

⁸⁸ Cf. Volk (2009), p. 222-3.

⁸⁹ Colborn (2015), p. 34-5.

Laten we het eerst hebben over een vereenzelviging van de rede met het goddelijke. In de *Astronomica* vinden we passages waaruit we wel en passages waaruit we niet zo'n vereenzelviging kunnen lezen. Uit 1.26 zouden we kunnen begrijpen dat de rede en het goddelijke niet één en hetzelfde zijn. Dat wordt gesterkt door 2.215:

quis caelum posset nisi caeli munere nosse;

“Wie zou de hemel kunnen kennen als niet door een geschenk van de hemel?”

Uit 2.105-8, vrijwel direct vóór het vorige citaat, kunnen we het tegenovergestelde herleiden, met de kanttekening dat het goddelijke in de tekst ondergeschikt lijkt aan de natuur:

quis dubitet post haec hominem coniungere caelo,   105
cui, cupiens terras ad sidera surgere, munus   a⁹⁰
eximium natura dedit linguamque capaxque
ingenium volucremque animum, quem denique in unum
descendit deus atque habitat seque ipse requirit?   108⁹¹

“Wie zou na deze dingen twijfelen om de mens met de hemel te verbinden, *aan wie* de natuur, *begerend dat de aarde naar de sterren opstijgt*, een geweldig *geschenk* gaf en een spraakvermogen en een ruim verstand en een gevleugelde geest, tot wie alleen zelfs de god neerdaalde en in wie als enige de god woont en via wie hij zichzelf zoekt?”

---

⁹⁰ De editie van Goold geeft conjecturen die geloofwaardig zijn, maar verder niet berusten op de manuscripten op deze manier (i.e. schuingedrukt) weer in tekst en vertaling. Ik neem het opmaakprincipe over. Zie Goold (1977), p. cxi voor zijn volledige verantwoording.

⁹¹ *Astr.* 2.105-108

De *Astronomica* kent meer voorbeelden, maar deze volstaan om deze schijnbare tegenstelling te illustreren. Ik zeg schijnbaar, omdat er twee manieren zijn om het wel en niet vereenzelvigen met elkaar te verzoenen. Het zou enerzijds kunnen dat het goddelijke/de rede deelbaar is. Het goddelijke scheidt een deel van zichzelf af en plaatst het in de mens, die vervolgens het goddelijke zoekt zodat de verschillende delen zich terug kunnen verenigen. Verschillende filosofen, waaronder Plato met zijn ideeënwereld, maar ook zo ver terugstrekkend als Parmenides, zagen deelbaarheid echter als een teken van imperfectie. De theorie van een het goddelijke dat zichzelf in feite deelt, is dus niet geheel aantrekkelijk. Anderzijds zou het kunnen dat het goddelijke/de rede overal tegelijk is.

Dat is een theorie van zogeheten immanentie, waarvan we een groot voorbeeld zien in de wereldziel in de *Timaeus* van Plato, een idee dat ook teruggaat op Empedocles en de Pythagoreërs, maar dat veel sterker aanwezig is in de stoa. De wereldziel komt in de stoa voor een deel gelijk te staan met de intelligentie van het universum, die ze verklaren aan de hand van hun creationistische visie.⁹² De immanentie van het goddelijke grijpt bij de stoa terug op het idee van *sympatheia*, dat we al eerder behandelden in hoofdstuk 2.3. Alles in de kosmos is volgens dat idee met elkaar verbonden en vervlochten via een goddelijke hete adem die *pneuma* wordt genoemd. In mensen is de goddelijke adem zeer goed te vergelijken met de ziel en intelligentie. Volgens Colborn, Lapidge en Ramelli lijkt Manilius op enkele punten naar dit *pneuma* te verwijzen (bijv. *vis animae divina* in 1.250 en *conspirat* in 1.251).⁹³ Volgens MacGregor is de stoïsche *sympatheia* hier irrelevant. Een onpartijdige oorzaak-gevolgrelatie zou voldoende zijn om de immanentie van de rede te verklaren. Op basis van de tekst van de *Astronomica* (zie onder andere het fragment hieronder) kan ik hem daarin niet steunen. Manilius spreekt ondubbelzinnig van een voorzienend beginsel dat alles actief bestuurt.

---

⁹² Op dit punt zie Sellars (2018), p. 65

⁹³ Colborn (2015), p. 231. Lapidge (1987), p. 1393 ff. Ramelli (2014), p. 173.

De aanwezigheid van de immanentie in Manilius' gedachtegoed sluit naadloos aan op een antwoord op de vraag in hoeverre het goddelijke in de mens aanwezig is. Tot nu toe hebben we gezien dat er in elk geval een zekere goddelijke grondslag aan de menselijke ziel is.⁹⁴ Deze vraag valt te beantwoorden met de reeds behandelde begrippen *sympatheia* en *pneuma*, als ook de stoïsche *heimarmenê*, de distributie door het lot die volgens Ramelli en Lapidge overeenkomt met het goddelijke zelf.⁹⁵ Manilius, echter, gaat nog een stap verder dan theorieën over het overdragen van delen van de ziel van ouders op hun kinderen, een stoïsche doorwerking van een theorie van Plato. Hij lijkt te suggereren dat tussen het goddelijke en het ontstaan van elk mensenleven een direct causaal verband is:

iam nusquam natura latet; pervidimus omnem	883
et capto potimur mundo nostrumque parentem	
pars sua perspicimus genitique accedimus astris.	885
an dubium est habitare deum sub pectore nostro	
in caelumque redire animas caeloque venire,	
utque sit ex omni constructus corpore mundus	
aeris atque ignis summi terraeque marisque	
hospitium menti totum quae infusa gubernet,	890
sic esse in nobis terrenae corpora sortis	
sanguineasque animas animo, qui cuncta gubernat	
dispensatque hominem? quid mirum, noscere mundum	
si possunt homines, quibus est et mundus in ipsis	
exemplumque dei quisque est in imagine parva?	895
an cuiquam genitos, nisi caelo, credere fas est	
esse homines?	897 ⁹⁶

⁹⁴ Zo ook Volk (2009), p. 217 ff, Ramelli (2014), p. 171 ff.

⁹⁵ Ramelli (2014), p. 171, cf. Lapidge (1987), p. 1395.

⁹⁶ *Astr.* 4.883-97.

“Nu is de natuur nergens verborgen; wij hebben het geheel doorzien en bemachtigen een begrip van de wereld en onderzoeken onze voorouder als deel van hem en komen als nageslacht van de sterren dichter tot hen. Is er twijfel over dat een god in onze ziel woont en dat zielen naar de hemel terugkeren en uit de hemel komen en dat net zoals de uit het hele lichaam van lucht en het hoogste vuur en aarde en water vervaardigde kosmos een onderdak is voor het verstand, dat, erin uitgestort, het geheel bestuurt, zo ook in ons de lichamen van de aardse lotbestemming en de doorbloede ademtichten er zijn voor de geest, die alles bestuurt en de mens inricht? Wat is er zo verwonderlijk aan als mensen de kosmos kunnen kennen, in wie juist ook de kosmos is, en iedereen een voorbeeld van de god is in kleine vorm? Van wie moeten we geloven dat mensen afstammen als niet van de hemel?”

Manilius scheidt een causaal verband tussen de kosmos en alle zielen. Concreet zien we dat terug in woordgebruik als *nostrumque parentem* (884), *pars sua* (885), *geniti...astris* (885) en *genitos...caelo* (896). Ramelli stelt dat van een dergelijke oorzaak- en gevolgrelatie bij stoïci, vooral onder de Romeinse stoa, veel voorbeelden zijn.⁹⁷ Ze haalt Musonius, Seneca en Epictetus aan als voorbeelden. Dit taalgebruik van Manilius komen we op meerdere plaatsen tegen in de *Astronomica*, bijvoorbeeld 2.116, waar mensen ook *pars deorum* zijn.

In dezelfde passage zijn mensen volgens Manilius echter niet alleen deel en afstammeling van het goddelijke, maar ook een zeker evenbeeld: *exemplum dei...in imagine parva* (895). Volk legt uit dat de mens volgens Manilius een microkosmos zou zijn die de macrokosmos reflecteert.⁹⁸ Ze verwijst daarbij naar 2.105-8, waar een vergelijkbaar idee uit blijkt. Dit is een stilistische metafoor –zoals de menselijke

---

⁹⁷ Ramelli (2014), p. 172.

⁹⁸ Volk (2002), pp. 205-8, 219, cf. pp. 239-40.

microkosmos de makrokosmos reflecteert, moet de *Astronomica* de wetenschap reflecteren die het werk beschrijft,- maar heeft ook inhoudelijke filosofische implicaties. In de context van de passage kan het uiteraard de stoïsche *sympatheia* illustreren, maar gecombineerd met regel 887 (zielen komen uit de hemel en keren er weer terug), zou het ook kunnen alluderen naar de Platoonse ideeënleer en het idee van zielsverhuizing. Volgens Volk blijkt uit de passage over het evenbeeld echter een deterministisch idee; de mens is als evenbeeld van het goddelijke voorbestemd om het goddelijke in de hemel terug te vinden. Lapidge is het met haar eens.⁹⁹ Manilius spreekt zichzelf daarmee echter wederom tegen. In de woorden van Volk: "This optimistic belief that man (...) is *meant* to enquire into and ultimately understand the divine laws of the universe (...) jars with the claim (...) that it is only a *minima turba* that is chosen to gain *notitia* of the *mundus*." Opvallend is dat de stoa aan dezelfde kritiek onderworpen is.

Dat brengt ons bij onze volgende vraag: waarom zou de rede in slechts sommige mensen neerdalen en wie zijn dat dan? Manilius lijkt hier zelf niet te weten hoe het eigenlijk zit. De rede en het vermogen het goddelijke in de sterren te ontdekken is tegelijkertijd aan iedereen toebedeeld (bijv. 2.105-8, 4.893-7) en aan een selecte groep (bijv. 2.144 *minima turba*). Daarnaast is de natuur tegelijkertijd geheimzinnig (bijv. 3.47 *custos...latentum*, 1.251 *tacita ratione*) en een open boek (4.883 *nusquam natura latet*, 2.117-125, 1.40 *natura...seque ipsa reclusit*). Neuburg detecteert hier een spanning tussen Manilius' harde determinisme en zijn rol als leraar die zijn leerling moet aansporen en overtuigen van de waarde van het vak en van hen die het vak beoefenen.¹⁰⁰ Manilius zou zelf dus uitgaan van onuitzonderlijk determinisme, maar ten behoeve van zijn didactiek en de promotie van zijn vakgebied andere ideeën toevoegen, waardoor hij zichzelf uitendelijk tegenspreekt. Dit volgt de lijn van Colborn en Volk die ik in hoofdstuk 2.3 behandelde. Volk voegt toe dat aan dergelijke didactische uitingen van Manilius wellicht weer het intellectuele duel met Lucretius

---

⁹⁹ Lapidge (1987), p. 1396.

¹⁰⁰ Neuburg (1993), p. 257 ff, vooral pp. 275, 279. Cf. Volk (2002), pp. 206-9

ten grondslag ligt; Manilius is de positief ingestelde leraar die zijn leerling aanmoedigt dat ze er met hard werken wel komen, waar Lucretius constant uitgaat van het falen van zijn leerling Memmius.¹⁰¹ Colborn voegt daar tenslotte nog aan toe dat juist de contradicties in Manilius' werk een didactisch middel zijn om zijn leerling aan te zetten tot uitvoerig nadenken.

4.2 DE ROL VAN HET GRIEKS-ROMEINSE PANTHEON

Er is nog één theologische rol die we moeten verkennen: die van het traditionele Grieks-Romeinse pantheon. Het is moeilijk voor te stellen dat Manilius als Romein het pantheon onder Jupiter niet erkent. Voor hoeveel hij bezig is met 'het goddelijke' komen 'de goden' relatief weinig voor. De meest prominente rol die Manilius voor hen weglegt vinden we midden in boek 2. Colborn suggereert aan de hand van de volgende passage dat de traditionele goden ondergeschikt zijn aan de goddelijke natuur en slechts fungeren als middel:¹⁰²

His animadversis rebus quae proxima cura? 433
noscere tutelae adiectaque numina signis
et quae cuique deo rerum natura dicavit, 435
cum divina dedit magnis virtutibus ora,
condidit et varias sacro sub nomine vires,
pondus uti rebus persona imponere posset. 438¹⁰³

“Wat is, nadat we deze zaken aandacht hebben gegeven, onze volgende zorg? Het leren kennen van de beschermers en de aan de sterrenbeelden toegevoegde goddelijke machten en welke zaken de natuur aan elke god heeft opgedragen, toen ze heilige gezichten gaf aan de grote deugden, en

---

¹⁰¹ Volk (2002), p. 206.

¹⁰² Colborn (2015), p. 40-1.

¹⁰³ *Astr.* 2.433-8

verschillende krachten bewerkstelligde onder heilige naam, opdat een personage gewicht kon verlenen aan de zaken.”

Volgens deze passage zouden de Olympische goden dus door de natuur gecreëerd zijn, bedoeld om de zaken waarvoor zij staan toegankelijker te maken, letterlijk een gezicht te geven. In het vervolg krijgt elk van de twaalf canonieke goden een teken uit de dierenriem toebedeeld. Colborn identificeert de passage als Manilius' oplossing om de traditionele goden een plaats te geven in zijn astrologie. Ramelli stelt dat Manilius een systeem uitvouwt dat vergelijkbaar is met de stoïsche aanpak. Ze schrijft dat de stoa bij wijze van allegorie de goden verbindt met fysische verschijnselen; Zeus is het hoogste vuur, Hera de lucht etc.¹⁰⁴ Manilius redeneert echter veel specifieker en focust zich op de sterrenbeelden in plaats van de fysische natuur in het algemeen.

Aan één van de goden besteedt Manilius extra aandacht: Mercurius. In het proöemium van boek 1 dankt Manilius de god Mercurius (1.30 *Cyllenie*) als stamvader van de astrologie en degene die kennis over de sterrenhemel naar de mensen bracht. Hoewel Manilius toeschrijft aan de natuur zelf dat deze Mercurius heeft geholpen, strookt het niet honderd procent met Manilius' ideeën over de voorbestemming van de mens om de hemel te leren kennen en over de natuur als *principium rerum*. Colborn erkent dit en stelt dat Mercurius hier slechts een symbool zou zijn.¹⁰⁵ De symboliek zou ook een verwijzing kunnen zijn naar Lucretius, die in zijn *de Rerum Natura* een uitgebreide *invocatio* van Venus opneemt.¹⁰⁶ Voor Ramelli is de god eenzelfde stoïsche allegorie als hierboven. Ook zou het goed kunnen dat Manilius hier verwijst naar de hermetische traditie, zegt Colborn. Volk verkent deze mogelijkheid uitvoerig.¹⁰⁷ De traditie was gebaseerd rond Hermes Trismegistus, de legendarische hellenistische figuur en samenvoeging van de Griekse god Hermes en de Egyptische god Toth, en

---

¹⁰⁴ Ramelli (2014), p. 179, met verwijzingen naar Cicero, *de Natura Deorum*, boek 2 en Cornutus.

¹⁰⁵ Colborn (2015), p. 42.

¹⁰⁶ Lucretius, *de Rerum Natura*, 1.1 ff.

¹⁰⁷ Volk (2009), pp. 234-9. Cf. Colborn (2015), p. 42-3.

omvatte, zeer opmerkelijk voor alles wat we reeds hebben behandeld, veel stoïsche en Platonische invloeden.

4.3 HET DOEL VAN MANILIUS' THEOLOGIE

Over één ding hebben we het nog helemaal niet gehad: waarom is het goddelijke zo van belang voor Manilius? We hebben tot nu toe vooral stoïsch en ook Platonisch gedachtegoed uit de theologie in de *Astronomica* gedestilleerd, maar het is onwaarschijnlijk dat het het doel van het werk was om dat gedachtegoed uit te dragen. Zo stelt Colborn dat de *Astronomica* geen voorkennis vereist of kennis van het theologische gedachtegoed van bepaalde filosofische scholen (expliciet stoa) om de theologie in het werk zonder twijfel te begrijpen.¹⁰⁸ Ramelli stelt dat de theologie geen middel, maar het object en doel van de *Astronomica* is.¹⁰⁹ Volgens haar behandelt Manilius het bestuderen van de sterren als een manier om dichterbij het goddelijke te komen. Zij beroept zich daarbij op vers 4.390: *quod quaeris, deus est*; 'wat je zoekt, is een god,' en 2.60-1: *namque canam...deum*; 'want ik zal een god bezingen.' Colborn erkent dat het (leren/beginnen te) begrijpen van het goddelijke een doel van het werk is, maar niet het doel.¹¹⁰ De *Astronomica* kent meerdere doelen, waaronder ook, zoals verwacht van een leerdicht met deze titel, het onderwijzen van de werkingen van de kosmos en het bieden van handvatten voor de praktische astrologie.

Volgens Colborn is Manilius' theologie een middel voor meerdere doelen; ten eerste zou het feit dat Manilius zo veel termen gebruikt voor wat hij goddelijk noemt bijdragen aan het begrip ervan.¹¹¹ Elk facet is een andere kapstok om de theologische ideeën aan op te hangen. Ten tweede heeft diezelfde veelzijdigheid didactische waarde; het daagt de leerling uit om verbanden te leggen en het geheel in elkaar te puzzelen. Tenslotte stelt hij dat het begrijpen van de goddelijke machten in de kosmos

---

¹⁰⁸ Colborn (2015), p. 33.

¹⁰⁹ Ramelli (2014), pp. 172, 174.

¹¹⁰ Colborn (2015), p. 133.

¹¹¹ Colborn (2015), p. 33-39.

ten grondslag ligt aan, dus essentieel is voor het begrip van de sterrenhemel. Manilius zet zijn theologie volgens Colborn dus mede in om wederom zijn wetenschap te structureren en promoten.

4.4 CONCLUSIE

Uit niets blijkt een stoïsche invloed in de *Astronomica* zo sterk als uit de theologische aspecten van het werk. Manilius' theologie komt voor een heel groot deel, doch niet compleet, overeen met de theologie van de stoa. Desalniettemin zijn er ook sterke argumenten voor Platonische invloeden, hoewel een aantal hiervan doorwerking vinden in de latere stoa, en kunnen we enkele passages typeren als anti-Lucretiaans of didactisch gemotiveerd. Ook staat de theorie van Colborn dat Manilius alles op alles zet om de astrologie te verdedigen nog stevig overeind. De theorie van Volk dat Manilius vooral inspeelt op gedachtegoed dat algemeen geaccepteerd is in de maatschappij gaat hier echter, vermoed ik, niet op, gezien de relatieve afwezigheid van het traditionele pantheon. Het is het wel waard om daarbij te zeggen dat geen van bovenstaande ladingen elkaar uitsluiten en de stoïsche invloed duidelijk de grootste lijkt.

5. Ethiek

Meermaals is al voorbijgekomen dat Manilius in zijn universum uitgaat van een absoluut determinisme en een goddelijke voorzienigheid. Al in de oudheid werden in deze logica problemen geconstateerd. Als alles voorbestemd is, hebben we nog vrije wil en maken de keuzes die wij maken en verschil? Wat gebeurt er met de individuele morele verantwoordelijkheid? En als er een welwillende, intelligente, goddelijke voorzienigheid bestaat, waarom is er dan nog zoveel slechts in de wereld? In dit hoofdstuk kijken we naar hoe Manilius precies deze twee problemen aanpakt.

5.1 DE VERZOENING TUSSEN DETERMISME EN VRIJE WIL

De stoïci kregen al in vroege stadia te maken met kritiek en spot met betrekking tot hun fysische deterministische ideeën (bijv. met betrekking tot het *pneuma*).¹¹² Vaak was het hoofdargument wat men het 'luiheidsargument' ging noemen: als alles voorbestemd is, hoef ik niet na te denken over mijn gedrag en keuzes, want alles gebeurt toch wel zoals het lot het wil. De prominente stoïcus Chrysippus formuleerde een oplossing voor het probleem. Volgens hem waren de grote, algemene lijnen door het lot vastgelegd (fysisch determinisme), evenals alle zaken die voor die lotsbestemmingen noodzakelijk waren (logisch determinisme). Alles waar daarbuiten lag, i.e. het mogelijke en het optionele, was aan ons. Onze wil zou wel bijgestuurd of beïnvloed worden door 'hulpoorzaken' en de manier waarop we met die invloed omgaan ligt aan ons karakter. Cicero beschouwt Chrysippus als een tussenpersoon tussen determinisme en vrije wil.¹¹³

De skeptisch-academische filosoof Carneades maakte het onderscheid tussen logisch determinisme, fysisch determinisme en epistemisch of cognitief determinisme. De laatste was zijn eigen inventie en kwam erop neer dat kennis over toekomstige gebeurtenissen ze onvermijdelijk maakt; kennis die volgens hem overigens zo goed als onmogelijk te verkrijgen is. Ook kon deze niet losstaan van fysisch determinisme.

---

¹¹² Zie o.a. Sellars (2018), p. 126 ff, Adamson (2015), pp. 73-9.

¹¹³ Cicero, *de Fato*, diverse passages, vooral 39 en 43.

Sellars waarschuwt wel dat Carneades' theorie mogelijk puur bedoeld was om tegen de stoïsche leer in te kunnen gaan en dat Carneades een afsluitend oordeel vermijdt.¹¹⁴ Cicero schreef ook over dit probleem in zijn *de Fato*, waar ook de argumenten van Chrysippus en Carneades terugkomen. Op Chrysippus' theorie uit hij de kritiek dat de combinatie van hulpooorzaken en ons karakter dat er op een bepaalde manier op reageert niets waard is voor de verzoening tussen determinisme en vrije wil als aan onze karakters een voorbestemming ten grondslag ligt.¹¹⁵ Cicero was zelf, net als Carneades, aanhanger van de skeptische Academie en hij geeft argumenten die sterk overeenkomen met die van zijn voorganger. Dit leidt Sellars tot de conclusie dat het bij Cicero's kritiek wellicht om programmatische argumenten en bezwaren van de filosofische school gaat, bijvoorbeeld teneinde het oordeel in het midden te laten of alle visies te ontkrachten.¹¹⁶

Manilius is heel rigide in zijn mening. Voor Manilius bestaat er geen vrije wil, zo blijkt uit het proöemium van boek 4:

Quid tam sollicitis vitam consumimus annis	1
torquemurque metu caecaque cupidine rerum	
aeternisque senes curis, dum quaerimus, aevum	
perdimus et nullo votorum fine beati	
victuros agimus semper nec vivimus umquam,	5
pauperiorque bonis quisque est, quia plura requirit	
nec quod habet numerat, tantum quod non habet optat,	
cumque sibi parvos usus natura reposcat	
materiam struimus magnae per vota ruinae	
luxuriamque lucris emimus luxuque rapinas,	10

---

¹¹⁴ Sellars (2018), p. 140.

¹¹⁵ Cicero, *de Fato*, 44. Cf. Ramelli (2014), pp. 168-71.

¹¹⁶ Sellars (2018), p. 142 geeft vier mogelijke verklaringen, maar die zijn voor dit betoog verder irrelevant.

et summum census pretium est effundere censum?
 solvite, mortales, animos curasque levate
 totque supervacuis vitam deplete querellis.
 fata regunt orbem, certa stant omnia lege
 longaque per certos signantur tempora casus. 15
 nascentes morimur, finisque ab origine pendet.
 hinc et opes et regna fluunt et, saepius orta,
 paupertas, artesque datae moresque creatis
 et vitia et laudes, damna et compendia rerum.
 nemo carere dato poterit nec habere negatum 20
 fortunamve suis invitam prendere votis
 aut fugere instantem: sors est sua cuique ferenda. 22¹¹⁷

“Waarom verspillen we ons leven in zo bezorgde jaren en worden we gekweld door angst en de blinde begeerte naar dingen en verdoen we wanneer we oud zijn door eeuwige zorgen tijd, zolang als we zoeken, en spelen we, door geen enkele vervulling van onze wensen gelukkig, dat we altijd zullen leven, hoewel we nooit leven? Iedereen is armer door zijn bezittingen, omdat hij op zoek is naar meer en niet telt wat hij heeft, maar slechts wenst wat hij niet heeft. En waarom stapelen wij, hoewel de natuur weinig behoeftes voor zichzelf opeist, door toedoen van onze wensen het materiaal van onze grote ondergang op en kopen wij luxe van onze winsten, en rooverij van onze luxe, en is de grootste meerwaarde van ons vermogen het verkwisten ervan? Stervelingen, verlost uw geesten en verlicht uw zorgen en ontdoe je leven van zoveel inhoudsloos geklaag. Het lot bestuurt de wereld, alles staat bij zijn onverbreekelijke wet vast en lange tijdsspannen worden gemarkeerd door vaste aflopen.

---

¹¹⁷ *Astr.* 4.1-22.

We sterven vanaf het moment dat we geboren worden en het eind is afhankelijk van het begin. Ook rijkdom, macht en, vaker voorkomend, armoede komen hiervandaan, en zodra ze geschapen zijn, worden aan hen hun vaardigheden, hun karaktertrekken, hun tekortkomingen, hun reputaties, hun verliezen en winsten gegeven. Niemand zal kunnen kwijtraken wat is gegeven, noch hebben wat hem geweigerd is, of met zijn gebeden een onwillig lot aannemen of het hem toebedeelde lot ontvluchten: ieder moet zijn lot dragen.”

De passage getuigt van de onontkoombaarheid van het lot, wat stoïsch aandoet, zij het zeer streng. Daarbij moet opgemerkt worden dat er voor ‘de stoïsche visie’ grote lijnen bestaan, maar de positie vrij onduidelijk is. Toch lijkt Manilius de pogingen van stoïci, met name Chrysippus, om een zeker compatibilisme naast het determinisme te bewerkstelligen te negeren of zich er bewust tegen te keren. Ramelli kenmerkt het gedachtegoed desalniettemin nog steeds zonder twijfel als stoïsch en beroept zich op een andere gedachte van Chrysippus; je kunt ofwel vrijwillig met het lot meegaan, ofwel door het lot worden meegesleurd.¹¹⁸ Het idee komt later ook voor bij Seneca.¹¹⁹ Een parallel in de tekst zouden we kunnen herkennen in 4.12. Volgens Colborn zou dit erop neerkomen dat we wel de keuze hebben welke houding we aannemen tegenover onze voorbestemming. MacGregor ziet in Manilius’ afwijzing van stoïci die hun doctrines probeerden te verdedigen juist een afwijzing van het stoïsch dogma, dat echter, zoals reeds gezegd, vrij onduidelijk is.¹²⁰ Volgens Colborn is dit een programmatische benadering van Manilius om de astrologie zo leefbaar, waterdicht en geloofwaardig genoeg te maken.¹²¹ Als immers niet alles voorbestemd is, valt niet alles aan de sterren af te lezen.

---

¹¹⁸ Ramelli (2014), pp. 170-1, verwijzing naar *SVF* 2.975.

¹¹⁹ Seneca, *Epistulae*, 107.11.

¹²⁰ MacGregor (2005), p. 56.

¹²¹ Colborn (2015), p. 22, cf. p. 46.

Manilius doet ook de oproep om tevreden te zijn met wat men heeft en verder weinig te begeren, want de natuur heeft ook niet veel nodig. Hoewel dit redelijk te rijmen valt met de stoïsche leer, kunnen we niet negeren dat het idee van leven naar noodzaak cynisme schreeuwt.¹²² Een epicurëische herkomst van het idee is, technisch gezien, ook een mogelijkheid, maar omdat we Manilius, in zijn strijd met Lucretius, al vaker de epicurëische leer hebben zien afwijzen, ook onwaarschijnlijk.

5.2 DE VERZOENING TUSSEN DETERMINISME, WELWILLENDHEID EN HET KWADE

Van Manilius mogen we er dus van uitgaan dat een echt vrije wil, *id est één* die een verschil kan maken, niet bestaat. Hoe zit het dan met onze persoonlijke verantwoordelijkheid om een moreel juist leven te leiden? Manilius wil zichzelf hier niet tegenspreken: deugd en schande zijn ook afhankelijk van het lot. Hij impliceert dit al in 4.19 (*vitia et laudes*, hoewel *vitia* strict gezien ook kan slaan op lichamelijke gebreken). Dat goed en kwaad ook zijn voorbestemd, betekent echter niet dat we er onverschillig over mogen zijn. Hij weidt op dit punt verder uit tegen het eind van hetzelfde proöemium:

nam neque mortiferas quisquam minus oderit herbas	110
quod non arbitrio veniunt sed semine certo,	
gratia nec levior tribuetur dulcibus escis	
quod natura dedit fruges, non ulla voluntas.	
sic hominum meritis tanto sit gloria maior	
quod caelo laudem debent, rursusque nocentis	115
oderimus magis in culpam poenasque creatos.	
nec refert scelus unde cadat, scelus esse fatendum.	
hoc quoque fatale est, sic ipsum expendere fatum.	118 ¹²³

¹²² Cf. Adamson (2015), p. 10 ff. Afgezien van de inhoud wil ik kort mijn lof uiten over de toegankelijke en humoristische manier waarop Adamson de antieke wijsbegeerte uiteenzet.

¹²³ *Astr.* 4.110-8.

“Want noch zou iemand dodelijke kruiden minder haten, omdat ze niet door een vrije keuze zo worden, maar door bepaling van het zaadje, noch wordt geringere dankbaarheid aan lekker eten toegekend omdat de natuur de vruchten verschaft en niet een zekere vrije wil. Laat op die manier ook de roem voor de verdiensten van mensen des te groter zijn, omdat ze roem verschuldigd zijn aan de hemel, en laten wij andersom misdadigers meer haten omdat ze geschapen zijn voor hun schuld en hun straffen. Het is immers niet van belang waar de misdaad vandaan komt, het moet een misdaad genoemd worden. Ook dit is noodlottig, dat ik zelf het lot uiteenzet//dat men boetedoet voor het lot zelf.

Merk op dat de tweede helft van 4.118 twee betekenissen kan hebben (die ik voor de volledigheid beide in de vertaling heb opgenomen). Enerzijds kan het slaan op Manilius die zijn lot ondergaat door de *Astronomica* te schrijven,¹²⁴ anderzijds kan het een voortzetting zijn van de gedachte uit 4.117: ook al is het je lot en kun je er niets aan doen, een misdaad is een misdaad.¹²⁵

Manilius wekt het idee dat het kwade in het leven er gewoon bijhoort. Wat we tot nu toe gezien hebben, levert echter een paar problematische implicaties op voor andere ideeën van Manilius. Als het lot (i.e. het goddelijke) ook voorziet in het kwade, is die voorzienigheid niet geheel goedaardig; wederom een punt van kritiek dat ook opgaat voor de stoa. Ook ontkomt Manilius niet aan het luiheidsargument. Mogelijkerwijs is er sprake van de noodzaak van het kwade, maar dan nog biedt de *Astronomica* hier geen concreet bewijs voor. Colborn concludeert dat Manilius op ethisch gebied vooral heel veel te wensen overlaat en veel losse eindjes laat hangen.¹²⁶

---

¹²⁴ Goold (1977), p. 231.

¹²⁵ O.a. Volk (2002), p. 218 en n. 41, Volk (2009), pp. 252-3, 254 en nn 64, 67, Neuburg (1993), p.258, n. 50.

¹²⁶ Colborn (2015), p. 46-7.

5.3 CONCLUSIE

Om het heel kort samen te vatten: Manilius is op ethisch vlak nalatig. Hij negeert ethische vraagstukken omtrent het determinisme die op het moment van zijn schrijven al eeuwenlang bekend waren. Het is tegelijkertijd een krampachtige poging om zijn harde, onuitzonderlijke determinisme in stand te houden en een klap voor de geloofwaardigheid van zijn systeem.

Filosofisch gezien neigt Manilius' ethiek naar de stoa, maar het feit dat hij pogingen tot compatibilisme al dan niet bewust negeert is verwarrend. Laten we tot slot niet vergeten dat Manilius kort meesnoept van een idee uit de cynische school.

6. Conclusie

6.1 SAMENVATTING

We hebben vier grote thema's binnen de *Astronomica* en de filosofie achter Manilius verkend; astrologie, astronomie en fysica, theologie en tenslotte ethiek. In de astrologie is Manilius' filosofische gedachtegoed niet conclusief te rijmen met een bepaalde stroming. Suggesties bestaan voor concrete niet-stoïsche invloeden, maar zonder beschikbaar bewijs. Voor de astronomische porties van het werk geldt een duidelijke neiging naar de stoa, maar we kunnen Manilius' astronomie niet exclusief of conclusief stoïsch noemen, want veel ideeën kunnen ook duiden op een Platonische of nog andere invloed. Deze verhouding verschuift sterk in het voordeel van een stoïsche visie waar het ging om de theologie, waarbij Manilius bijna één op één de stoïsche doctrine laat zien. In de behandeling van de ethiek was een stoïsche basis te proeven, maar kwamen vraagtekens op bij de problemen die Manilius onopgelost laat. Door alle thema's heen zagen we daarnaast Manilius ofwel gaten in zijn werk laten, ofwel zichzelf tegenspreken.

6.2 BEANTWOORDING VAN DE ONDERZOEKSVRAAG

Dus kunnen we Manilius op basis van deze thema's een stoïcus noemen? Er zijn teveel ideeën in de *Astronomica* die (deels) overeenkomen met de stoa om de stoïsche invloed te miskennen. Desalniettemin zet Manilius niet uitsluitend stoïsche ideeën in. De hoeveelheid ideeën die is terug te leiden op Platonisch en pythagoreïsch gedachtegoed is kleiner dan de stoïsche portie, maar ook onmiskenbaar, wat ook de mogelijkheid van Manilius' beïnvloeding door de Hermetische filosofie ook niet uitsluit. Daarnaast hebben we gezien dat Manilius ook bereid is ruimte te laten voor andere mogelijkheden, wellicht afgezien van de ideeën van Lucretius (*casu quo* het epicurisme) en vooral bezig is met het scheppen van een sluitende astrologische methode. De *Astronomica* is daarmee een lappendeken van didactische middelen en filosofische. Naar mijn idee is het dus onverantwoord en onjuist om Manilius op basis

van de *Astronomica* te benoemen als stoïcus, i.e. iemand die deel uitmaakt van de filosofische school van de stoa. Een term die, mijns inziens, wel goed bij Manilius zou passen is 'stoïserend,' i.e. (veelvuldig) gebruikmakend van de ideeën van de stoa.

6.3 REFLECTIE OP EN AANBEVELINGEN VOOR HET ONDERZOEKSVELD

Ter afsluiting zal ik reflecteren op het onderzoek naar Manilius en de wetenschappelijke literatuur die ik voor deze scriptie gebruikt heb en aanbevelingen doen voor de richting van toekomstig onderzoek naar Manilius.

Laat ik beginnen bij de stelligste proponenten voor *casu quo* tegen een stoïsche visie. Het hoofdstuk van Ramelli zette een overtuigende catalogus uiteen van de stoïsche invloeden in Manilius, gebaseerd op testimonia uit de traditie van de stoa. Het artikel van Alexander MacGregor (2005) bood interessante perspectieven voor andere dan stoïsche invloeden. Ze vervallen naar mijn idee echter in tunnelvisie over wat er allemaal wel of niet stoïsch is. Daarmee wekken ze het vermoeden dat ze niet het hele verhaal vertellen. MacGregor is er daarbij, vaker dan zou moeten, niet in geslaagd om zijn argumenten te onderbouwen of illustreren met concrete voorbeelden uit de traditie of bewijzen uit de tekst. Waar MacGregor wel in slaagt is het openbreken van dogma's over de stoïciteit van Manilius. Zijn stuk daagt uit tot verder verkennen en onderzoeken, hoewel hij dat zelf iets uitgebreider voor zijn lezer had kunnen doen.

De meer gematigde onderzoeken van onder andere Colborn, Volk en Neuburg zijn wat mij betreft voorbeelden van hoe het onderzoek naar Manilius zich moet vervolgen. Zij hebben gemeen dat zij niet vanuit het filosofische gedachtegoed werken, maar vanuit een bepaald thema, probleem of een bepaalde vraag allereerst naar de inhoud kijken en in het kader van hun thema, probleem of vraag reflecteren over de filosofische invloeden die mogelijkwijs mee hebben gespeeld voor Manilius. Op die manier zetten zij een sterker betoog in elkaar dan argumentaties die de focus leggen op één bepaalde school.

Concrete onderwerpen voor vervolgonderzoeken zouden tot slot bijvoorbeeld kunnen zijn: Manilius' neiging om zichzelf tegen te spreken (bijv. als vervolg op Volk 2009), de educatieve waarde van de *Astronomica* (in navolging van bijv. Neuburg, Volk 2002, Green) of Manilius' apologetisme en afhankelijkheid van Cicero (bijv. als vervolg op Colborn).

Bronnen en verwijzingen

PRIMAIR BRONMATERIAAL:

Goold, G.P. (1977, herziene druk 1997). *Manilius: Astronomica*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

SECUNDAIR BRONMATERIAAL:

Adamson, P. (2015). *Philosophy in the Hellenistic and Roman Worlds. A History of Philosophy without any Gaps, vol. 2*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Colborn, R.M. (2015). *Manilius on the Nature of the Universe*. [Ongepubliceerde dissertatie] Oxford University.

Dickie, M.W. (2002). *Astronomica 1.91-94*. In: *Hermes*, vol. 130, no. 4, pp. 449-466. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

Green, S.J. (1973). *Disclosure and discretion in Roman astrology*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Mair, G.R. (1921, herziene druk 1955). *Aratus*. In: Henderson, J. (ed.), Mair, A.W. & Mair, G.R. *Callimachus: Hymns and Epigrams. Lycophron. Aratus*, pp. 185–205. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Holden, J.H. (1996, herziene druk 2006). *A History of Horoscopic Astrology*. Tempe, AZ: American Federation of Astrologers, Inc.

Krafft, F. & Hunger, H. *Astronomy*. In: Cancik, H. (ed.) et al. *Brill's New Pauly*. Via: Brill Reference Online (<https://referenceworks.brillonline.com/entries/brill-s-new-pauly/astronomy-e204760>), 28 mei 2021, 15:06.

Lapidge, M. (1987). *Stoic Cosmology and Roman Literature, First to Third Centuries A.D.* In: Haase, W. (ed.), *Philosophie, Wissenschaften, Technik. Philosophie*, pp. 1379-1429. De Gruyter.

MacGregor, A. (2004). *Which art in Heaven: the Spheres of Manilius*. In: *Illinois Classical Studies*, vol. 29, pp. 143–157.

MacGregor, A. (2005). *Was Manilius really a Stoic?* In: *Illinois Classical Studies*, vol. 30, pp. 41–65.

- Neuburg, M. (1993). *Hitch Your Wagon to a Star: Manilius and His Two Addressees*. In: *Materiali e Discussioni Per l'Analisi dei Testi Classici*, no. 31, pp. 243–283.
- Ramelli, I.L.E. (2014). *Manilius and Stoicism*. In: David Konstan, Myrto Garani (eds.), *The Philosophizing Muse: The Influence of Greek Philosophy on Roman Poetry*, pp.161–186. Newcastle upon Tine: Cambridge Scholars Publishing.
- Sellars, J. (2018). *Hellenistic Philosophy*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Steele, R.B. (1932). *The Astronomica of Manilius*. In: *AJP*, vol. 52, no. 4, pp. 320–343. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Volk, K. (2002). *The poetics of Latin didactic*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Volk, K. (2008). *Manilius and his Intellectual Background*. New York, NY: Oxford University Press.